

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLER ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI**

**ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN
POZİTİVİZME KARŞI İSLAM İNANÇ ESASLARINI
MÜDAFAASI**

Farid Ahmad UBAYDI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
Prof. Dr. İbrahim COŞKUN**

KO NYA-2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Farid Ahmad UBAYDI
	Numarası	158106071011
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Kalam
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İbrahim Coşkun
	Tezin Adı	Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Pozitivizme Karşı İslam İnanç Esaslarını Müdafaası

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan KUR'ÂN'DA VE TEVRAT'TA BÜYÜK GÜNAHLAR başlıklı bu çalışma 21/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	İbrahim COŞKUN	
2	Prof. Dr.	Ramazan ALTINTAŞ	
3	Doç. Dr.	Sefa BARDAKÇI	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Farid Ahmad UBAYDI		
	Numarası	158106071011		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Kelam		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Elmalı Muhammed Hamdi Yazır'ın Pozitivizme Karşı İslam İnanç Esaslarını Müdafası			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Farid Ahmad UBAYDI

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Farid Ahmad UBAYDI		
	Numarası	158106071011		
	Ana Bilim /Bilim Dalı			
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İbrahim COŞKUN		
Tezin Adı	ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN POZİTİVİZME KARŞI İSLAM İNANÇ ESASLARINI MÜDAFAASI			

19. yüzyılda Fransa, İngiltere ve Almanya'da Aydınlanma harekâtı, Fransız devrimi ile sanayi devrimi neticesinde toplumsal bir anarşi yaşanmıştır. Bu kargaşanın sebebi, toplum üzerindeki etkisinden dolayı din gösterilmiştir. Bu nedenle toplumu, din dışı yöntemlerle sevk ve idare edilmesi amacıyla pozitif düşünce akımı ortaya çıkmıştır. Bu akıma göre meşru ve muteber bilgi pozitif bilgi olup deney ve tecrübeyle elde edilmeyen metafizik ve teolojik bilgiler birer hayal mahsulüdür.

Öte yandan cumhuriyetin ilk dönem âlimlerinden biri olan İslam mütefekkeri Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, telif ettiği birçok değerli eserleriyle İslam dünyasında katkı sağlamış ve inkârcı gruplara karşı özellikle Pozitivizme karşı İslam İnanç Esaslarını dinî ve akli deliller sünerek müdafaa etmiştir. Çalışmamızda Hamdi Yazır'ın söz konusu gruba karşı kullandığı dinî delilleri inceleyerek İslam İnançlarını her türlü şüpheli yaklaşımlardan koruması ve Müslümanların inançlarını sarsacak şekilde ortaya atılan görüşleri aklî ve naklî delillerle doğru olmadığını kanıtlamasını değerlendirdik.

Araştırmamız giriş ve iki bölümden oluşmuştur. Giriş kısmında araştırmanın konusu, önemi amacı ve metodu anlatıldıktan sonra Yazır'ın Hayatı, ilmi kişiliği ve eserlerine yer verilmiştir. Birinci bölümde Pozitivizm hakkında genel bilgi verilmiştir. Sosyal Pozitivizm, Evrimci Pozitivizm ve Mantıksal Pozitivizm olmak üzere üç ana başlık altında incelenmiş her birinin temsilcileri ve ana fikirleri ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Yazır'ın Pozitivizm, Determinizm ve mucizeyi kabul etmeyenlere karşı eleştirisi detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Pozitivizm, Mekanik Kâinat Tasavvuru, Determinizm ve Mucizeyi Kabul Etmeyenler.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Farid Ahmad UBAYDI		
	Student Number	158106071011		
	Department			
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Nuran KOYUNCU		
Title of the Thesis/Dissertation				

In the 19th century, it was experienced an enlightenment movement in France, England and Germany and a social anarchy as a result of the French revolution and the industrial revolution. The reason of this turmoil has been shown as religion because of its influence on society. Therefore, a positive movement of thought emerged in order to lead and administer the society through non-religious methods. According to this movement, the legitimate and reliable knowledge is the positive knowledge, and the metaphysical and theological knowledge which is not obtained by experiment is a product of imagination.

On the other hand, Elmalili Muhammad Hamdi Yazir, the Islamic Thinker, who was one of the first scholars of the republic period, contributed to the Islamic world with his many valuable works which he compiled, and defended the Islamic Principles of Faith against especially the positivism by offering religious and mental evidences against the denier groups. In our study, we examined the religious evidence used by Hamdi Yazır against this group and evaluated the protection of the Islamic beliefs from all scepticism and the proof of that the opinions put forward in such a manner that would cast doubt on the Muslims' beliefs were not true through the mental and transportal evidences.

Our research consists of an introduction and two parts. In the introduction part, after explaining the subject, importance, purpose and method of the research, Yazır's life, scientific personality and works have been included. In the first part, general knowledge has been provided about positivism. They have been examined under three main title “Social Positivism, Evolutionist Positivism and Logical Positivism” and the representatives and main ideas of each have been

discussed. In the second part, Yazır's critique against those not accepting the positivism and miracles have been examined in detail.

Keywords: Elmalım Muhammed Hamdi Yazır, Pozitivizm, Concept of Mechanical Universe, Determinism and Those who do not accept miracle

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	İ
BİLİMSELETİKSAYFASI	İİ
ÖZET	İİİ
ABSTRACT	İV
KISALTMALAR	Vİİİ
ÖNSÖZ	İX
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, METODU, ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN HAYATI VE ESERLERİ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU	1
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	2
IV. ELMALILI HAMDİ YAZIR'IN HAYATI VE ESERLERİ.....	2
A. HAYATI.....	3
1. İlmî Kişiliği	4
B. ESERLERİ	5
1. Basılmış Eserleri	6
1.1. Hak Dini Kur'an Dili	6
1.2. İrşâdu'l-Ahlâf fi Ahkâmi'l-Evkâf	6
1.3. Hz. Muhammed'in Dini İslâm	6
1.4. Metalib ve Mezahib: Metafizik ve İlahiyat	7
1.4. Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstilahları Kamusu.....	7
1.6. Makaleler	7
2. Basılmamış Eserleri.....	7
BİRİNCİ BÖLÜM	9
POZİTİVİZM HAKKINDA GENEL BİLGİLER, SOSYAL, EVRİMCİ VE MANTIKSAL POZİTİVİZM AKIMLARI	9
1.1. POZİTİVİZM HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	9
1.1.1. Kelime ve Terim Anlamı	9
1.1.2. Tarihsel Gelişimi	10
1.1.3. Pozitivizmin Temel İlkeleri	11
1.2. SOSYAL POZİTİVİZM.....	13
1.2.1. Temsilcileri.....	13

1.2.1.1. Saint Simon Claude Henri De Rouvroy Comte De (1760 -1825)	13
1.2.1.2. Auguste Comte (1798-1857).....	14
1.2.1.2.1. Comte'un Üç Hal Yasası	15
1.2.1.2.1.1. Teolojik veya Hayali Aşama.....	16
1.2.1.2.1.2. Metafizik Veya Soyut Aşama	17
1.2.1.2.1.3. Bilimsel Veya Pozitif Aşama	17
1.2.1.2.2. Comte'un Pozitif Din Anlayışı	18
1.3. EVRİMCİ POZİTİZM	19
1.3.1. Charles Darwin'in Hayatı (1809-1882)	19
1.3.2. Herbert Spencer (1820 - 1903)	21
1.3.3. EVRİM TEORİSİ	22
1.3.3.1. Canlıların Evrimi	22
1.3.3.2. İnsanların Evrimi	24
1.3.3.3. Sosyal Darwinizm.....	25
1.3.3.4. Determinizm Ve Mekanik Kâinat Tasavvuru	27
1.4. MUCİZEYİ KABUL ETMEYENLER	28
1.4.1. Hissî Mucizeler	29
1.4.2. Haberi Mucizeler	30
1.4.3. Aklî Mucizeler	30
1.5. MANTIKSAL POZİTİVİZM.....	31
İKİNCİ BÖLÜM	33
ELMALILI HAMDİ YAZIR'IN POZİTİVİZM ELEŞTİRİSİ.....	33
2.1. SOSYAL POZİTİVİZME KARŞI ELEŞTİRİSİ	33
2.2. POZİTİF DİN'E KARŞI ELEŞTİRİLERİ.....	35
2.3. EVRİMCİ POZİTİVİZM ELEŞTİRİSİ.....	38
2.3.1. Canlıların Evrimi Eleştirisi	39
2.3.2. İnsan Evrimi Eleştirisi	40
2.3.3. Sosyal Darwinizm Eleştirisi.....	43
2.3.4. Mekanik Kâinat Tasavvuru Eleştirisi.....	45
2.3.5. Hissî Mucizeleri Kabul Etmeyenlerin Eleştirisi.....	51
2.4. MANTIKSAL POZİTİVİZM ELEŞTİRİSİ	60
SONUÇ	65
BİBLİYOGRAFYA.....	67

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale/madde
bsk.	: Baskı
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
md.	: Maddesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: ölüm tarihi
(s.a.v).	: sallallahu aleyhi ve sellem
s.	: Sayfa
ts.	: Tarihsiz
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
vs.	: ve saire

ÖNSÖZ

Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd ve Hz. Muhammed'e (s.a.v.)âline ve ashabına salât ve selam olsun.

Dünya'da insanların yaratılması ile birlikte aralarında, Habil ve Kabil örneğinde olduğu gibi hak ve batıl mücadelesi hep devam etmiştir. Kimisinin ruhanî yönü ağır basıp hak ve doğru yolu savunmuş, kimisi de nefsanî arzu ve isteklerine kapılarak batıl olan duygu ve düşünceleri uğruna kendilerini feda etmiştir. Günümüzde de batıla karşı hak dini olan İslam'ı savunanlar olduğu gibi farklı isimler altında inkârcı düşünceleriyle hakka karşı mücadele edenler de olmuştur. Ancak bunlar her zaman azınlıkta kalmış ifratçı fikirlerini de açıkça yaymaya cesaret edememiştir.

Öte yandan “Hak Dini Kur'ân Dili” isimli tefsiriyle İslam dünyasına hizmetleri dokunan ve İslam'ı yüceltmek uğruna her türlü çabalarını esirgemeyen Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, başta pozitivizm olmak üzere modern çağda ortaya çıkan radikal düşünceye sahip olan akımları detaylı bir şekilde incelemiş ve onlara karşı İslam inanç esaslarını savunmak amacıyla bilimsel ve objektif argümanları geliştirmiştir. Yazır, tefsirinde sadece dini bilgilerle yetinmeyip felsefe ve mantıkla ilgili birçok konulara da yer vermiş ve geliştirdiği tutarlı argümanlarıyla pozitivizme karşı İslam inançlarını savunmuştur.

Araştırmamız giriş, iki bölüm, sonuç ve bibliyografyadan oluşmuştur. Giriş kısmında araştırmanın konusu, önemi, amacı ve metodu anlatıldıktan sonra, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın hayatı, ilmi kişiliği ve eserlerine yer verilmiştir.

Birinci bölümde pozitivizmin kavramsal çerçevesi ele alınmıştır. Sosyal pozitivizm, evrimci pozitivizm ve mantıksal pozitivizm olmak üzere üç ana başlık altında incelenmek suretiyle her birinin temsilcileri ve ana fikirleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bunların yanı sıra mekanik kainat tasavvuru yani determinizm ve mucizelerle ilgili genel bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde ise Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın pozitivizme karşı İslam inanç esaslarının müdafaası ele alınmış ve evrimci pozitivizmle birlikte ortaya çıkan mekanik kâinat tasavvuruna karşı Yazır'ın dinî argümanlarına yer verilmiştir. Son olarak hissî mucizeleri ister direkt kabul etmeyenler olsun ister reddedercesine aşırı tevile gidenler olsun bunlara karşı eleştirilerine değinilmiştir.

Çalışmamızın belirlenmesi ve istenilen seviye gelip son halini alıncaya kadar hiçbir yardımını bizden esirgemeyen, ihtiyaç duyduğumuz her konuda bize yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. İbrahim COŞKUN'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca ders dönemleri boyunca ilminden istifade ettiğimiz saygı değer hocamız Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ'a ve değerli jüri üyeleri hocalarımız Doç. Dr. Sefa BARDAKÇI, Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZGEN, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ENİN GÜNEL'e teşekkürlerimizi bir borç biliriz.

Farid Ahmad UBAYDI

Konya – 2019

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, METODU, ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN HAYATI VE ESERLERİ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tarihin her döneminde hak ve batılın taraftarları olduğu gibi, bu insanlar arasında sürekli olarak mücadeleler de devam etmiştir. İslamiyet'in zuhurundan bu yana birtakım inkârcı gruplar ortaya çıkarak, İslam'ın temel taşları konumunda olan İslam inanç esaslarını zedeleyecek görüş beyanında bulunmak suretiyle, Müslümanların zihinlerini karıştırmaya yönelmişlerdir. Bu akıma karşı tepkisiz kalmayan İslam âlimleri, akli ve nakli delillerle onların bu temelsiz görüşlerini çürütmeye çalışmışlardır.

Bizim çalışmamız, İslam âlimlerden biri olup tezimizin de ana konusunu teşkil eden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Pozitivizme karşı İslam inanç esaslarının müdafaasını konu edinmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU

Bu çalışmamızda güdülen amaç, İslam dinin olmazsa olmazlarından olan inanç esaslarının her türlü şek ve şüpheli akımlardan korumak ve Müslüman inancını sarsacak akım ve fikirlerden uzak tutmak amacıyla, fikir serdeden Elmalılı Hamdi Yazır'n görüşlerinden faydalanmak ve günümüze aktarmaktır.

İslam dünyasında, telif ettiği eserleriyle büyük katkıda bulunan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın felsefi akımlara yönelik özellikle pozitivizme karşı inanç esaslarının müdafaası amacıyla geliştirdiği argümanları değerlendirerek tezimizin ilim dünyasında az da olsa yararlı olacağını temenni etmekteyiz.

Çalışmamızda, konular mümkün mertebede temel kaynaklardan incelenmeye çalışılacak. Bu nedenle Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın konumuzla ilgili kendi eserleri yanı sıra diğer ilgili eserlere de başvurulacaktır.

Araştırmamızda Elmalılı Hamdi Yazır'ın hayatı, şahsiyeti ve eserlerinden bahsederek, "Hak Dini Kur'an Dili" tefsirinde pozitivist düşünceye karşı İslam iman esaslarını nasıl müdafa ettiğini sistematik bir şekilde incelemeyi planlıyoruz.

Aynı şekilde konumuzun bir tarafı olan pozitivizm'in tarihsel çerçevesi, ana fikirleri, kurucuları hakkında temel kaynaklarından yararlanarak bilgi vereceğiz.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamıza dair, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın farklı yönleriyle ilgili birçok tez ve makale yazılmış olup her ne kadar doğrudan konumuzu ilgilendirmiyorsa da zaman zaman bazı atıfları barındırmaktadır. Bu çalışmalardan biri de Prof. Dr. İbrahim Coşkun'un *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Pozitivizme Karşı Dini Argümanları* adlı makalesidir. Coşkun'un çalışması tezimizle yakından ilgili olmakla beraber aşağıda verdiğimiz diğer bazı çalışmalar da bizi dolaylı olarak ilgilendirmektedir.

1. Akdaş, Bülent, *Elmalılı Hamdi Yazır'da İmanın Temellendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

2. Güneş, İlhan, *Muhammed Hamdi Yazır'a Göre Allah'ın Varlığının Delilleri*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, Bursa 1995.

3. Berberoğlu, Muhammet Necati, *Elmalılı Muhammed Yazır'ın Kelami Görüşleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009.

4. Ballıkaya, Cihan, *XX. Yüzyıl Pozitivist Düşünürlerinden Auguste Comte ve Emile Durheim'da Din*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisan Tezi, Kahramanmaraş 2015.

5. Paksüt, Fatma. *Merhum Dayım Hamdi Yazır, Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, T.D.V Yayınları. Ankara (1993).

IV. ELMALILI HAMDİ YAZIR'IN HAYATI VE ESERLERİ

Elmalılı M. Hamdi Yazır, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yetişen ve Cumhuriyetin ilk yıllarını da idrak eden İslâm âleminin yetiştirmiş olduğu büyük müfessirlerden biridir. Yazır sadece dinî bilgilerle yetinmeyip aynı zamanda felsefe

ve mantık alanında da kendini geliştiren bir İslam mütefekkiridir. Çalışmamızın bu kısmında müfessirimizin kısaca hayat hikâyesi, ilmî kişiliği ve eserlerine yer vererek başlayacağız.

A. HAYATI

Cumhuriyet döneminde yetişmiş son Osmanlı âlimi ve mütefekkirisi olan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Antalya'nın Elmalı ilçesinde 1878 tarihinde dünyaya gelmiştir. Babası Numan Efendi Burdur'un Gölhisar ilçesine bağlı Yazır köyünün eşraflarındandır. Annesi ise Elmalı âlimlerinden biri olan Sarıları Mehmet Efendi'nin kızı Fatma Hanımdır. Yetişmesinde babası kadar annesinin de etkili olduğu belki de babasından daha fazla katkıda bulunduğu ifade edilmektedir.¹

İlk ve orta öğrenimiyle beraber hafızlığını da Elmalı'da tamamlayan Hamdi Yazır tahsiline devam edebilmek için 1895 yılında dayısı Mustafa Efendi ile birlikte İstanbul'a giderek Küçük Ayasofya Medresesi'ne yerleşmiştir.²Burada baş müderris olan Kayserili Büyük Hamdi efendinin yanında derslerine devam etmiştir. Her ikisinin de isimleri Hamdi olduğundan dolayı, hocasından ayrıt edebilmek için kendisine Küçük Hamdi Efendi denilmiştir. Uzun süren bu ilim yolculuğu esnasında Hamdi Yazır sadece dinî derslerle yetinmeyip Bakkal Arif Efendi ile Sami Efendi'nin hat derslerine katılarak onlardan icazeti de almıştır.³

Eğitim süreci boyunca kendisinde çok okuma ve öğrenme hırsı bulunan Hamdi Yazır'ın, kendi döneminde Batıya yönelmenin ve yabancı dil öğrenmenin faydalı olacağı kanısına vardıktan sonra birkaç ay içerisinde Fransızca'yı öğrenerek okuduğu kitapları anlayacak, istediği metinleri Türkçe'ye çevirecek bir düzeye ulaştığı nakledilmektedir.⁴

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin mukaddimesinde kendi soyu ve tahsiliyle ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “Ben halis Anadolu, öz Oğuz Yazır Türküyüm. On beş yaşında İstanbul'a geldim. Ne

¹ Fatma Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, , TDV Yayınları, Ankara 1991, s. 2.

² Yusuf Şevki Yavuz,“Elmalılı Hamdi Yazır”, *DİA*, II/57.

³Yavuz, a.g.m., s. 57.

⁴ Paksüt, a.g.m., s. 7.

Arabistan'a gittim ne de Türkistan'a. Ne İran'ı gördüm ne de Frenkistan'ı. Öğrendiğimi bu vatanda öğrendim. Yazır'ın Kıyı, Kanık, Bayındır, Eymir, Avşar gibi büyük Oğuz kabilelerinden biri olduğumu da Arapçadan, *Divan-ı Lügât-ı Türk*'ten öğrendim".⁵

Hamdi Yazır eğitimini tamamladıktan sonra 1904 tarihinde girdiği Ruûs sınavını başarılı bir şekilde kazandığı sırada devam etmekte olduğu Mekteb-i Nüvvab'ı birincilikle bitirmiştir. Bir yandan da büyük bir azımla felsefe, musiki ve edebiyat öğrenmiştir. Toplumunu güncel ilim ve medeniyet düzeyine ulaştırmaya vesile olmak için meşrutiyet idaresini gücü yettiği kadar savunarak, bu fikri temsil eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilmiye şubesine üye olmuştur. Aynı şekilde Şeyhülislâmlık Mekteb-i Kelamî'nde çalışarak, Mekteb-i Nüvvab ve Mekteb-i Kuddat'ta fıkıh, Süleymaniyye Medresesi'nde mantık derslerini okutmuştur.⁶

Daha sonra Şeyhülislâmlık teşkilatına bağlı olan Darû'l-Hikmeti'l-İslamiyye başkanı olarak çalışmıştır. Hükümetin ısrar etmesiyle birlikte I. Dünya Savaşı yıllarında, Evkaf Nazırlığında ve Ayan azalığı görevlerinde bulunmuştur. Bundan sonraki hayatında ise resmi ve siyasi çalışmalardan uzak durarak, tamamen ilimle uğraşmıştır.⁷ Hayatının son zamanlarında bir hastalığa tutularak 27 Mayıs 1942 yılında vefat etmiştir.

1.İlmî Kişiliği

Kendi çağında benzerlerine az rastlanan Hamdi Yazır, çalışmaları neticesinde geniş bir ufka sahip olmuştur. Temel İslam bilimleri diye bilinen tefsir, hadis, fıkıh ve kelama derinden hâkim olmakla birlikte, pozitif ilimler ve felsefe alanında da sağlam bir kavrayışa sahip olmuştur. Her zaman dinî endişelerle pozitif ilimlere engel olunmaması fikrini taşımıştır.⁸ Ona göre "Müslümanların toplumsal kimliğini kaybetmesi büyük sıkıntılara sebep olacaktır". İslam ümmetinin Avrupa içinde eriyip kaynaması bir dalâlettir. Ancak Müslümanların Avrupa'yı kendi değerleri içinde

⁵ Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Umut Matbaası, Ankara, 1992, I/11.

⁶ Yavuz, a.g.m., s. 57.

⁷ Paksüt, a.g.e., s. 9.

⁸ Emin Arık, *Ateizmden İnanca*, Marifet yayınları, 1997, İstanbul, s. 91

eritip kaynatmaları bir vecibedir.⁹ Bu amaçla da o, “Metâlib ve Mezâhib” adlı felsefi eseri Türkçe’ye tercüme etmiştir.

Elmalılı Hamdi Yazır’ın ilk kaleme aldığı eserlerinin çoğunluğu fıkıh ilmiyle ilgili olması hasebiyle esas ihtisas alanınının fıkıh olduğu söylenebilir. Bununla birlikte İslami ilimlere yönelik daha kapsayıcı ve bütüncül bir bakış acısına sahip olması Hamdi Yazır’ın çalışmalarınının daha ilk eğitim dönemlerinden itibaren çok geniş bir alanı kapsamından anlaşılmaktadır.

Yazır medreselerdeki eğitim ve öğrenim hayatını bitirdikten sonra yıllar boyunca değişik İslami ilimlerle uğraşmış ve bu sıra da Batı hukuk düşüncesinin esaslarını kavrayabilmek ve Batı hukuku ile İslam Şeriatının ilmi mukayesesine dair bir fikir edinebilmek amacıyla Fransızca’yı öğrenmiştir. Yazır Fransızca’yı öğrendikten sonra hukuk kitaplarını okumaya başlamış daha sonra çalışmaları hukuktan genel felsefeye doğru kaymıştır. İngiliz filozoflarından Alexander Bain’ın İstintâcî ve İstikrâî mantık isimli eserini tercüme ederek Süleymaniye Medresesi’nde okutmuş ve felsefi bir eser olan Metâlib ve Mezâhib’i Türkçeye tercüme etmiştir. Bu eserin başında Dibace isimli geniş bir mukaddime yazmak suretiyle felsefe ile ilgili fikirlerini ortaya koymuştur.¹⁰

B. ESERLERİ

Elmalılı Hamdi Yazır, Osmanlı’nın son dönem âlimleri arasında medrese ilimleriyle yetişen bir mütefekkir olup, yalnızca dinî ilimlerle yetinmemiş aynı zamanda riyaziyat, edebiyat, sanat ve sair ilimlerle de kendini donatan çok yönlü bir ilim adamıdır. Çocukluğundan bu yana sağlam bir dinî eğitim gören Yazır, daha sonra ilme duyan merakıyla felsefi ilimlere yönelmiş, birçok alanda kendini yetiştirmiştir. Medrese derslerinde tedris edilen Arapça, Farsça dilleriyle birlikte Fransızca da öğrenmiş ve bazı eserleri Fransızcadan Türkçeye kazandırmıştır.¹¹ Kendisine bu şöhreti kazandıran etkenler ise çok yönlü bir ilmi

⁹ P. Janet-G. Seailles, *Metalib ve Mezahib*, çev. Elmalılı Hamdi Yazır, Eser Neşriyat, İstanbul 1978, Dibâce, s. 30.

¹⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, Hazırlayan, A. Cüneyd Köksal, Murat Kaya, İslam Medeniyeti Araştırmaları, Klasik Kitapevi, İstanbul 201, s. 21-22.

¹¹ *Büyük Kur’an Mütefekkeri, Elmalılı M. Hamdi Yazır*, DİB Yayınları, 1. Bsk., Ankara 2017, s. 25.

kişiliğe sahip olması ve bu ilmi birikimleriyle telif ettiği önemli eserleri, makaleleri ve tercümeleri olmuştur.

1. Basılmış Eserleri

Elmalılı Hamdi Yazır'ın birçok değerli eserlerinin bulunduğunu yukarıda zikrettikten sonra bunlardan gerek kendi telif ettiği, gerekse farklı dillerden tercüme ettiği ve gerekse değişik dergilerde yayımladığı makalelerinin derlenmesi suretiyle neşrettiği eserlerini kısaca şu şekilde ele almak mümkündür.

1.1. Hak Dini Kur'an Dili

Elmalılı Hamdi Yazır'a, asıl ününü kazandıran ve yazıldığı eserlerinin en güzidesi diyebileceğimiz şaheseri olup Diyanet İşleri Başkanlığı vasıtasıyla yazdırılmış 10 ciltlik bir tefsirdir. 1926 yılında yazılmaya başlanan bu tefsirin İlk baskısı 1936 yılında yapılmıştır. İkinci ve üçüncü baskıları ise 1960 ve 1971 yıllarında yapılmıştır. Günümüzde de bazı âlimler tarafından sadeleştirilmek suretiyle farklı baskıları yapılarak Müslüman toplumunun istifadesine sunulmuştur. Eserin içeriği kadar kendisine verildiği ismin de dikkat çekici olduğu vurgulanmıştır. İsmi ilk yarısı olan "Hak Dini" bölümünün yazıldığı dönem Türkiye'de ve dünyada etkili olan pozitivizme, ikinci yarısı olan "Kur'an Dili" kısmı ise o dönemlerde yoğun bir şekilde tartışılan Türkçe ibadetin yapılması ve "Türkçe Kur'an" savunucularına karşı bir itiraz niteliği taşıdığı belirtilmiştir.

1.2. İrşâdu'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkâf

Hamdi Yazır'ın vakıflarla alakalı bu eseri, Mülkiye Mektebinde tedris edilmek amacıyla yazılmış bir ders kitabıdır. Bundan dolayı Müellifin vakıflar hususunda yakından ilgilendiğini beyan etmemiz yerinde olacaktır. Eser Nazif Öztürk tarafından "Elmalılı Hamdi Yazır Gözü ile Vakıflar" ismi altında sadeleştirilerek TDV yayınları vasıtasıyla basılmıştır.

1.3. Hz. Muhammed'in Dini İslâm

Bu risale Anglikan Kilisesi'nin sorularına ilişkin şeyhülislâmlık namına verilen cevaplardan oluşmaktadır. Müellifin Tefsiri'nin sonraki baskılarının baş kısmında ilave edilmek suretiyle 1979'da yayınlanmıştır.

1.4.Metalib ve Mezahib: Metafizik ve İlahiyat

Bu Kitap Fransız feylesoflarından Paul Janet ve Gabriel Sealles tarafından kaleme alınan *Histoire de la Philosophie, Les Problemes et Les Ecoles* isimli felsefe tarihi eserinin tercümesidir. Hamdi Yazır'ın, bu eserin başında eklediği dibace unvanlı mukaddimesi tahlil ve tenkit mahiyetindeki kapsamlı dipnotları, felsefi yönden büyük önem arz etmektedir.

HamdiYazır'ın, Müslüman âlimlerinin Batı düşüncelerini derli toplu bir şekilde öğrenmeleri amacıyla yazdığı bu eserini daha değerli bir hale getiren iseonun eserin başındaki önsözüdür. O bu önsözde genel bir şekilde İslam düşüncesiyle Batı düşüncesinin bir karşılaştırmasını yapmış, özel olarak da İslam düşüncesinin içe yönelik bir eleştirisini ele almıştır. Eser *Tahlil-i Tarih-i Felsefe Metalib ve Mezahib* başlığıyla ilk defa 1925 yılında İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.

1.4. Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu

Bu eser merhum Yazır'ın, telif ederken hayatının vefa etmediğinden dolayı yarım kaldığı ifade edilen fikhî ıstılahlarla ilgili basılmış bir eseridir. Eser yaklaşık dört bini aşkın fikhî kavramların ele alındığı bir çalışma olup Sıtkı Gülle tarafından yayına hazırlanmış ve 1997 yılında beş cilt olarak İstanbul'da basılmıştır.

1.6.Makaleler

Emalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Sırat-ı Müstakîm, (Sebîl'ür-Reşâd), Beyan'ül-Hakve Ceride-i İlmiyye* dergilerinde din, felsefe, siyaset ve hukuk alanında yaklaşık yetmiş civarında ilmi makaleleri bulunmaktadır.

2. Basılmamış Eserleri

a. Usûl-ı Fıkıh'la ilgili bir eseri mevcut olup basılmamıştır.

b. İstintâcî ve İstikrâî Mantık bu eser İngiliz filozoflarından olan Alexander Bain tarafından kaleme alınmış 1875'te Gabriel Compayre tarafından Fransızca'ya çevrilmiş, Elmalılı Hamdi Yazır da bu eseri Türkçeye çevirmek suretiyle Süleymaniye Medresesinde ders kitabı olarak okutmuştur.

c. Tamamlanamadan bir kısmı eksik kalan bir dîvanı.

d. Hücetullahi'l Bâliĝa Tercümesi: Hamdi Yazır tefsirini telif ettikten sonra Diyanet İşleri Başkanlığı adına bu değerli eseri tercüme etmeye başlamış ancak çalışmayı tamamlayamadan hayata veda etmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

POZİTİVİZM HAKKINDA GENEL BİLGİLER, SOSYAL, EVRİMCİ VE MANTIKSAL POZİTİVİZM AKIMLARI

1.1. POZİTİVİZM HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1.1. Kelime ve Terim Anlamı

Pozitivizm düşüncesinin daha iyi tanımını yapabilmek için bu sistemin temel terimi olan “pozitif” kelimesiyle başlamak yerinde olacaktır. Pozitif kelimesi Latince’de “ponere” ve “positus”, Fransızca’da “poser” ve “pose” kelimelerinden türetilmiş olup kesin olan, kendisine güvenilen, sağlam ve olumlu anlamlarına gelmektedir.¹² Pozitif kelimesinin içerdiği anlamları bölümlere ayıracak olursak şu şekilde ifade edebiliriz. Kişiler açısından pozitif terimi; pozitif bilimle uğraşan, düşüncelerinde kararlı olan, olayları elde edebileceği yarara göre değerlendiren fertler anlamına gelmektedir. Ontoloji ve ahlaktan bahsederken pozitif; gerçek fikrini beyan eden, etkili ve sağlam olan, kendisine güvenilen manalarını barındırmaktadır.

Bu terim ilk olarak Claude Henri de Saint Simon (ö.1825) tarafından bilimsel araştırmanın değerini belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Daha sonra pozitivizm düşüncesinin kurucu konumunda olan Auguste Comte tarafından kullanılarak felsefi bir düşüncenin adını almıştır.¹³

Pozitif kelimesini terim olarak tanımını yapacak olursak ilim adamları tarafından farklı tarifleri yapılmıştır. Hançerlioğlu, terime felsefi yönden yaklaşarak pozitivizmi, “Bilinebilir olanın sadece olgular olduğunu varsayan akımdır” şeklinde tanımlamıştır.¹⁴

Özel anlamıyla Auguste Comte’un doktrini olan Pozitivizme göre insan zihni eşyanın gerçek sebeplerini ve doğanın mahiyetini bilme konusunda yeterli güce sahip değildir. Aynı şekilde insan zihni doğanın bir parçası olup bilim hususunda herhangi yapıcı rolü üstlenmemektedir. Bu anlayışa göre meşru ve muteber bilgi pozitif bilgidir. Bu bilgi ancak duyularla elde edilen bazı olguların tespit edilmesiyle ortaya

¹² Murtaza Korlaelçi, *Türkiye’ye Pozitivizmin Girişi*, Kadim Yayınları, 4. Bsk., Ankara 2018, s.3.

¹³ İlhan Kutluer, “Pozitivizm”, *DİA*, XXXIV/335.

¹⁴ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 289.

çıkabilir. Bu nedenle deney ve tecrübeyle doğrudan sağlanamayan metafizik ve teolojik bilgiler birer hayal mahsulüdür.¹⁵

Genel anlamda ise duyularla hissedilebilir dış dünyanın olaylarıyla yetinmek isteyen ve başka kaynağa sahip olan her bilgiyi değersiz olarak kabule yönelen her türlü düşünce sistemidir.¹⁶ Başka bir tanımla modern bilimi esas kabul eden, dini, metafiziği ve batıl olan inançları beşeriyetin takaddümünü engelleyen bilim öncesi düşünce formları olarak gören dünya görüşüdür.¹⁷

1.1.2. Tarihsel Gelişimi

Pozitivizmin oluşum tarihi, konuyla ilgili çalışmalara baktığımızda genel olarak aydınlanmacı düşünürlerden olan David Hume'un deneyci felsefesine ve Fransis Bacon'ın eserlerine kadar götürüldüğünü görmekteyiz. Bunun yanı sıra bu akıma ait temel düşüncelere Roger Bacon, Ockhamlı William gibi düşünürlerin de etkisi olmakla birlikte, bu fikrin gelişmesine Paris nominalistlerinin kaçınılmaz katkısı olduğunu, hatta onlar tarafından geliştirildiğini öne sürenler de bulunmuştur.¹⁸

Genel kabule göre bu akımın ünlü İngiliz düşünce adamı D. Hume, Alman filozofu İ. Kant ve Fransız sosyalist Saint Simon'un düşünceleri temeli üzerinde pozitivizmin kurucusu olan Auguste Comte tarafından 19. asrın ilk yarısında şekillenmeye başlamasıdır. Bu kavram ilk olarak Saint Simon tarafından bilimsel bir tekniğe işaret etmek amacıyla ve yine bu tekniği felsefeye tatbik edilmesi manasında kullanıldığı bilinmektedir.¹⁹

Yine pozitivizmin başlangıcı ile ilgili kesin bir tarih vermeyen Auguste Comte "*Pozitif Felsefe Kursları*" isimli eserinde şöyle açıklamada bulunmaktadır: "Bu devrimin kökenini belirgin bir biçimde saptamak imkânsızdır. Zira insana özgü tüm diğer büyük olaylarla ilgili olduğu gibi bu konuda da bu devrimin özellikle Aristoteles'ten, İskenderiye okuluna ve son olarak doğa bilimlerin Araplar tarafından

¹⁵ Süleyman Hayrı Bolay, *Felsefi Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yayın, 10. Bsk, Ankara 2008, s. 259.

¹⁶ Korlaelçi, a.g.e, s.7.

¹⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayıncılık, 2. Bsk., İstanbul 2003, s. 331.

¹⁸ Kutluer, a.g.m., XXXIV/335.

¹⁹ Şafak Ural, *Pozitivist Felsefe Bilimde ve Felsefede Doğrulama*, Remzi Yayınevi, İstanbul, 1986, s. 17.

Batı Avrupa'ya sokulmasından itibaren sürekli ve gitgide gerçekleşmiş olduğu söylenebilir.”²⁰

Netice itibarıyla pozitivizm 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Auguste Comte tarafından felsefi bir sistem haline getirilmiştir. Yine aynı asrın ikinci yarısından başlayarak neredeyse Avrupa Ülkelerinin tamamında yaygınlık kazanmıştır. Bu düşünce 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bazı farklılaşmalara maruz kalmak suretiyle yaygın hale gelmiştir. Bu dönüşümler sonucunda 19. yüzyılda ana düşüncelerde birleşmekle beraber dayandırıldığı araştırma yönleri dolayısıyla farklılık göstermek suretiyle sosyal pozitivizm ve evrimci pozitivizm olarak anılmaya başlamıştır.²¹

1.1.3. Pozitivizmin Temel İlkeleri

Pozitivizm sadece duyularla hissedilebilen dış dünyanın hadise ve olayları dışında başka kaynağa sahip olan her türlü bilgiyi değersiz sayan bir düşünce sistemidir. Tek geçerli bilgiyi duyu tecrübesiyle sınırlandıran bu sisteme göre bir düşüncenin geçerliliğinden ancak bilimsel temellere isnat edilmesiyle söz edilebilir. Dolayısıyla metafiziksel ve dinsel ifadeler herhangi bir anlam atfedilemeyeceğini anlamlı ifadelerin de sadece doğa bilimlerinin önermeleriyle ortaya çıkacağını savunmuştur.²²

Bu anlayış, din ve metafizikle ilgili her türlü bilgiyi sebeplerinin bilinemeyeceği için reddetmiştir. Comte'e göre bu yöntem iman ve her türlü inançları içeren metafizikle savaşmaktır. Ona göre gerçeğin tek ölçüsü metafiziği içermemesidir. Yani deneyle ispat olunmayan ve deney sınırlarına dâhil olmayan her türlü konu insan zihnini meşgul etmemelidir. Bu nedenle, onun bilimleri tasnifinden amacı metafiziği yıkmak suretiyle insel bilimi kurmaktır. Bu da fizik ötesinden müstağni olan bir insel bilim kurmakla mümkün olacaktır.²³

İnsanın düşünsel ilerleyişiyle ilgili görüş beyan eden bu sisteme göre, bilgimiz sadece doğa bilimlerinin yöntemiyle dolayısıyla duyu tecrübesiyle sınırlanması gerekiyor. En muteber bilgi beş duyu ile hâsıl olan bilgidir. Pozitif bilgidен başka

²⁰ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Kursları*, Çev, Erkan Ataçay, Sosyal yayınevi, İstanbul, 2001, s. 40.

²¹ Kutluer, a.g.m., XXXIV/335.

²² Korlaelçi, a, g, e, s. 7. Cemil Sena, a, g, e, s. 425.

²³ İbrahim Coşkun, *Ateizm ve İslam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 80.

hiçbir bilgi meşru değildir. Bunlar deneyle elde edilen bilgilerin gelişmesiyle önceleri sır şeklinde haber verilen bütün konuların açıklığa kavuşacağı ve zamanla dinî akidelerin zayıflayacağını hatta yok olup gideceğini iddia etmişlerdir.²⁴

Comte'e göre insan bilgisinin her bilimde kendisini gösteren üç ayrı ayrı gelişme evresi vardır. Bunlar sırasıyla Teolojik, Metafizik ve Pozitif evrelerdir. Bu meşhur üç hale göre teolojik merhalede doğa olayları değişmez kanunlarla ilgili olarak görülmek yerine metafiziksel varlıkların iradelerinin bir neticesi şeklinde düşünülmüştür. Metafizik merhalede ise bu olaylar doğüstü güçlerin iradeleri dışında bir takım soyutlamalarla açıklanmıştır. Comte'e göre son merhale (pozitif merhale)'de her problem ilimler vasıtasıyla çözümlenecek artık din ve metafiziğe ihtiyaç kalmayacaktır. İnsanların her biri en önemli mefhumlar hususunda çocukken ilahiyatçı, gençken metafizikçi ve olgunlaşınca da fizikçi olurlar.²⁵

Pozitif sistemin önemle üzerinde durduğu konulardan biri de bilgi türüdür ki bunların esas aldığı bilgi türüne bilimsel bilgi denilmiştir. Yani bu bilginin ortaya koyduğu sonuçlar, genel olarak her yerde aynı olan gözlem ve deney neticesinde ortaya çıkan bilgidir. Dolayısıyla bu düşünce sistemi bilgi, bilginin sınırları ve sonuçları ile özenle ilgilenmiş olup realizmle idealizm arasındaki bilgiye verilen tartışmalı anlamdan farklı bir anlam ifade eder. Buna göre pozitivistizmin esas işlevi bir bilimsel bilginin mefhumu üzerinde durarak net bir şekilde kavradıktan sonra ona göre inceleme yapmayı lazım görmüştür. Yine Comte'e göre bilimsel bilgi ideal biçimini ancak pozitivistizmin üzerinde düşen görevini yerine getirmesiyle oluşur ki buda insanlığın bilimsel bir bilgi çerçevesinde düşünmeye teşvik etmek ve spekülasyonlardan ibaret olan teolojik ve metafizikten uzak tutmaktır.²⁶

Pozitivistizmin ilkelerini özetle değerlendirecek olursak, bu felsefe akımına göre tek geçerli bilgi türü bilimsel bilgi olup olgular bilginin mümkün olan tek biricik nesnesidir. Spekülasyonlardan ibaret olan teolojik ve metafizikle ilgili her türlü bilgi olgusal karşılığı olmamasından dolayı bilimsel bilgiye göre geçersiz ve anlamsızdır. Bilim dışı bir yönteme sahip olması mümkün olamayan felsefenin misyonu ise bütün

²⁴Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1966, s. 467-468.

²⁵Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınları, 5. Bsk., İstanbul 1993, s. 397; Auguste Comte *Pozitif Felsefe Dersleri*, çev. Erkan Ataçay, BilgeSu Yayınları, Ankara 2015.

²⁶ Kızılcılık a.g.e., s. 21.

bilimleri kapsayan genel ilkeleri bulmaktır. Önsel ve evrensel özelliği olan tek bir yöntem vardır ki bu yöntem ister doğa bilimleri olsun ister beşeri bilimler olsun her ikisi için aynıdır buna göre bütün bilimler fiziğe indirgenebilir.²⁷

1.2. SOSYAL POZİTİVİZM

1.2.1. Temsilcileri

Pozitivizmin yayıldığı her ülkede farklı temsilcileri bulunmakla birlikte, bu akımın kurucusu olması hasebiyle Auguste Comte'un de aralarında bulunduğu Fransadaki temsilcilerinden iki şahsın kısa hayat hikâyelerinin yazmakla yetineceğiz.

1.2.1.1. Saint Simon Claude Henri De Rouvroy Comte De (1760 -1825)

Fransız ekonomi ve sosyoloji filozoflarından biri olan Saint Simon aristokrat bir aileye mensup olup 17 Ekim 1760 yılında Paris'te zengin bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Yine 19 Mayıs 1825'te yaşamını sürdürdüğü Paris'te hayata veda etmiştir. O bilimsel eğitimini, meşhur Encyclopedie'yi neşreden bilgin D. Alembert tarafından özel ders şeklinde almıştır. Erken gelişen keskin zekâyaya sahip olan Saint Simon hususi eğitiminden sonra orduya katılmış oldukça karışık ve serüvenlerle dolu bir hayat geçirmiştir.²⁸

Amerika'nın istiklal savaşlarına gönüllü olarak katılan Simon 1788'de ihtilaldan bir sene önce ordudan ayrılmıştır. Fransız ihtilalında servetinin tümüne el konulmakla ekonomik düzeni bozulmuş hayatının son dönemlerini fakirlik içinde geçirmiştir. Yaşam sıkıntılarından dolayı 1823'te yani ölümünden iki yıl önce intihar etmeye kalkışmış ancak bu olaydan bir gözünü kaybetmekle kurtulmuştur. Pozitivist okulun önde gelen tabiat âlimleri ve tarihçilerinden eğitim alarak birçok ilimleri tahsil etmiş olan bu mütefekkir, öğrencisi olan A. Comte'a kendi sosyoloji anlayışını ulaştırmakla yetinmemiş aynı zamanda kendi türünde sosyoloji de yapmıştır. S. Simon gelecekte yayınlayacağını düşünen eserlerini 1805'ten itibaren kaleme almaya başlamıştır. Bu süreçte şöhretiyle bilinen tarihçi Augustin Thierry kendisine sekreterlik yapmış daha sonra bu görevi A. Comte'e bırakmıştır.²⁹

²⁷ Kutluer, a.g.m., XXXIV/335.

²⁸ Cemil Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1974, IV/102.

²⁹ Korlaelçi, a.g.e., s. 50.

Comte bir takım maddi sıkıntılardan dolayı yazdığı eserlerini bastıramamış, sadece Endüstrinin toplum hayatında oynadığı önemli rolü belirten kitabının yayınlanmasına bir takım zengin adamlar yardım etmiştir. Daha sonra düşünceleri zengin bir Musevi tarafından benimsenerek kendisine yardım edilmeye başlanmıştır. O, birkaç arkadaşını etrafında toplayarak yeni bir başarı umuduyla tekrar çalışmalarına devam etmiştir. S. Simon hayatının son dönemlerinde ele aldığı kitaplarında gelecek toplumun düzenini tasvir etmeye, bu düzenin gerçekleşmesi için çalışmış ve kendisinin geleceğin teşkilatının kurmak göreviyle gönderilmiş bir tanrı elçisi olduğuna inanmıştır.³⁰

1.2.1.2. Auguste Comte (1798-1857)

Auguste Comte Fransa'nın Montpellier köyünde 19 Ocak 1798 yılında doğdu. Babası kendi köyünde vergi tahsildarı olup annesi dinine çok bağlı olan aşırı bir Katolikti. Comte, Katolik bir aile çocuğu olarak dokuz yaşında Montpellier lisesine başladı. Keskin zekaya sahip olan Comte liseyi tamamlamasıyla birlikte Paris'teki politeknik okuluna birincilikle devam etti.³¹ Gençliğini çok heyecanlı günlerle geçiren Comte bir vasiyetnamesinde “13 yaşımdan beri bütün tabiatüstü inançlardan kurtuldum” demektedir. Yine boş zamanlarında hep felsefi kitaplarla meşgul olarak babasına gönderdiği bir yazıda “14 yaşımdan beri Allah'a inanmayı bıraktım” demekle inancıyla ilgili bilgiler vermektedir.³²

Paris'te politeknike başladıktan sonra ilk senesini “mathematique special” hocasının yerine öğrencilere ders vermekle geçirmiş ancak öğrenciliğinin ikinci yılında müzakereci hocalarından birine isyan etmesi sebebiyle okuldan atıldıktan sonra tekrar Montpellier'e gelerek oranın ünlü okulunda tıp ve fizyoloji okumuştur.³³ 1817'de Saint Simon'la tanışıp 1824'a kadar onun sekreterliğini yaptıktan sonra bir mektubunda şöyle yazmıştır: “uzun zamandan beri Mösyö Saint Simon'un temel düşünceleri üzerine düşünmüş olduğumdan, kendimi yalnız bilimsel yönetimle ilgili olan bu filozofun genel bakışları bölümünü sistemleştirmeye, geliştirmeye ve olgunlaştırmaya verdim. Her ne kadar çalışmalarımız bir takdiri hak etmiş görünse

³⁰ Sena, a.g.e., s. 103.

³¹ Sena, a.g.e., I/416.

³² Korlaelçi, a.g.e., s. 57.

³³ Korlaelçi, a.g.e., s. 57.

de, üyesi olmakla övündüğüm felsefi ekolün kurucusuna kadar ulaşsın diye bu çalışmayı sunmam gerektiğini düşündüm.”³⁴ Demek suretiyle hocası olan Saint Simon’un pozitivistiminin ortaya çıkmasına katkı sağladığını vurgulamaktadır.

Bu kısa hayatında birçok değerli eserler telif eden Comte 1827 yılının başlarında bir çeşit depresyona maruz kalarak bir köprünün üzerinden kendini Seine Nehrine atma teşebbüsüyle intihar girişiminde bulunmuştur. Yine 1857’de rahatsızlığından dolayı uzun süre acı çekmiş gitgide çöküntüye uğrayarak hayatını kaybetmiştir.³⁵

1.2.1.2.1. Comte’un Üç Hal Yasası

Pozitif felsefenin özellik ve karakterini gerektiği gibi anlamamız için öncelikle insan düşüncesinin bütünüyle değerlendiren ilerleyici seyrini izah etmemiz gerekir. Çünkü Comte’e göre “herhangi bir düşünce, ancak tarihi sayesinde iyice anlaşılabilir” insan zekâsının her yöndeki ve her çağdaki ilerleyişini araştırmak suretiyle büyük bir kanun (üç aşama kanunu) keşfeden Comte, “zekânın gelişmesi bu yasaya değişmez bir zorunlulukla uymaktadır”, demek suretiyle bu yasayı ortaya koyduğunu ifade etmiştir.³⁶

Üç hal yasasına göre toplumlar, bilimler ve insanın temel görüşlerinden her biri, bilgilerinin her dalı, hatta insanlık birbiri ardınca üç farklı aşamadan geçer:

- 1- Teolojik veya hayali aşama
- 2- Metafizik veya soyut aşama,
- 3- Bilimsel veya pozitif aşama.

Belirttiğimiz bu üç hal kanununa göre insan zekâsı doğal olarak inceleme ve araştırmalarında bu üç felsefe yapma yöntemini kullanır. Özellikleri itibariyle biri birinden çok farklı olan hatta taban tabana zıt olan bu üç metot sırasıyla başta Teolojik metot, sonra Metafizik metot ve en son pozitif metot şeklinde sıralanmak suretiyle üç farklı felsefe sistemini doğurmuştur. Comte’a göre, bu aşamalardan ilki

³⁴ Comte, a.g.e., s. 9.

³⁵ Comte, a.g.e., s. 10-11.

³⁶ Comte, a.g.e, s. 32; Korlaelçi, a.g.e., s. 69.

insan zekâsının zorunlu hareket noktası olup üçüncüsü zihnin sabit ve belirgin halidir. İkinci aşama sadece ilkten sona geçiş sağlama halidir.³⁷

1.2.1.2.1.1. Teolojik veya Hayali Aşama

Bu seviye insan zekâsını, inceleme ve araştırmalarını varlıkların özüne, dikkatini çeken olayların ilk ve son sebeplerine, kısacası mutlak bilgilere yöneltir. Bu devrede insanlar, olayları gizli ve doğaüstü kuvvetler tarafından doğrudan müdahaleyle idare edildiğine inanırlar.³⁸ Ve kendilerine şaşırtıcı gelen tüm olayları bu görünmeyen idare ediciye bağlayarak değerlendirmeye ve kavramaya çalışırlar. Öz itibariyle bu dönemdeki temel düşünce bütün olayların tabiatüstü güçler (supernatural causation) tarafından idare edildiğine olan inanç olup fiziksel dünya Tanrı tarafından yaratılmış olarak görülür.

Teolojik aşama ayrıca kendi içerisinde üçe ayrılır: a- Fetişizm, b- Politeizm, c- Monoteizm.

a. Fetişizm: Teolojik düşünce döneminin ilk hali olan bu aşamada bütün varlıklar yani nesnelere canlı sayılmak suretiyle ilkel insan fetişizm, doğaüstü varlıkların ve ruhların yaşadığına inanılır. Fetişizm hiçbir pazarlığa yol açmadan yükselme süreci yıldızlara tapma aşamasına kadardır. Bu düzeye geldiğinde, zaman politeizme geçişi hazırlar.³⁹

b. Politeizm (çok tanrıcılık): Teolojik aşamanın ikinci şekli konumunda olan politeizm'de insanların inandığı tanrıların sayıları oldukça fazladır ve tanrılar insan hayatının farklı boyutlarında tezahür etmeye başlar. Bu safhada tanrıların çokluğu insanların zihinlerinde kargaşa yaratır ve hangisine inanacakları hususunda şüpheye düşerler, böylece çok tanrıcılıktan tek tanrıcılık olan monoteizm gelişir.⁴⁰

c. Monoteizm (tek tanrıcılık): Teolojik düşüncenin son aşaması olan tek tanrıcılık döneminde sayıları çok fazla olan tanrıların tek bir tanrıya birleşmesidir. Bundan sonra tüm olayların arkasında sadece bir tanrının olduğu inancı yaygınlık

³⁷ Comte, a.g.e., s. 13.

³⁸ Korlaelçi, a.g.e., s. 70.

³⁹ Korlaelçi, a.g.e., s.70.

⁴⁰ Korlaelçi, a.g.e., s.72.

kazanmaya başlayacaktır. Tek tanrıcılık aşaması, metafizik dönemine geçişe yer hazırlayacaktır.⁴¹

1.2.1.2.1.2. Metafizik Veya Soyut Aşama

Comte'a göre bu aşama doğrudan metafizik aşamanın doğmasına neden olur ve bu dönemde bütün olayların arka planında tanrıların yer almadığı kanaatine varılır. Gerçekten teolojik aşamanın genel ve basit bir değişiminden ibaret olan metafizik aşamasında doğüstü etkenler yerlerini soyut güçlere bırakmışlardır. Bu soyut güçler dünyadaki farklı varlıklara bağlı olan gerçek tözlerdir. (şahıslştırılmış soyutlamalar) ve bütün gözlenen olayların izaha kavuşturulması, her olayı uygun bir töze bağlı kılarak mümkün olur. Yani bu dönemde âlemi yöneten ve idare eden antropomorfik (insana benzeyen) bir tanrı değildir; bu güç bir kudret, bir prensip olup bütün olayları bu kuvvetler yönetir.⁴² Metafizik aşama teolojik aşama ile pozitif aşama arasında yer alan bir geçiş aşaması konumundadır.

1.2.1.2.1.3. Bilimsel Veya Pozitif Aşama

Comte'un üç hal kanununun son halkasını bilimsel veya pozitif aşama oluşturur. İnsan düşüncesi bu döneme ulaştığı zaman, metafizik veya soyut aşamadaki soyutlamaların sözde şeyler olduklarının farkına varırlar. Yine bu devrede insanlar teolojik ve metafizik aşamalardan farklı olarak doğal hadiseleri izaha kavuşturmak için tanrı fikri veya özelliği açık olmayan soyut kuvvetleri araştırmaktan ziyade daha somut öğelere yönelmişlerdir. Bu devrede insan zekâsı, mutlak kavramları bulmanın ne kadar zor olduğunun farkına varmış ve olayların nedenlerini, evrenin nereden gelip nereye gittiğini araştırmaktan vazgeçmiştir. Bu aşamada insanlar gözlem ve muhakeme neticesinde onların gerçek kanunlarını yani devamlı olup değişmeyen ve benzerlik ilişkilerini ortaya çıkarmaya çalışırlar.⁴³

Bu dönemde olaylar ne gizli özelliklerle ne de ilahi duygularla değil, fakat gözlem ve deneye dayanan gerçek sebepleri ile açıklanır. Pozitif felsefe bu devrede kurulmuş ve İlimler bu dönemin eseridir. Daha önceki aşamalardan sonra zorunlu

⁴¹ Sena, a.g.e., s. 420.

⁴² Comte, a.g.e., s. 33;

⁴³ Comte, *Pozitif Felsefe, Dersleri*, s. 127-128.

olarak kendisini takip eden ileri aşamalar vardı ancak bu son aşamadır dördüncü bir devrin ve aşamanın doğmasına imkân yoktur.⁴⁴

1.2.1.2.2. Comte'un Pozitif Din Anlayışı

Pozitif din Auguste Comte tarafından kurulmuş ve "Pozitivizm İlmihali" eseriyle bu dinin tatbikat şekilleri açıklanmıştır.⁴⁵ Comte önceki dinlerin tümünü geçersiz hale geldiğini, onların "İnsanlık Dini" olan bu son dine geçiş için birer hazırlık safhasını oluşturduklarını kaydetmiş ve bu dinin inanç esaslarını da bilimin yazacağını belirtmiştir. Kendisinden önceki dinlerin tümünü reddeden pozitivizme göre din, büyük bir öneme sahip olup dinsiz olunmayacağı şu ifadelerle vurgulanmıştır: Her toplumun bağımsızlığı kadar dinin varlığı da zaruri şarttır. Gelenekleri ve ruhi güçleri koruyan dindir. Dirilerimiz ve ölülerimizi de anlaşılır ve hissedilebilir kılan yine dindir. Din toplumsal otoritenin temeli olup bütün kanun ve kurallar, ahlaki disiplinler ve adalet onun kaybolmasıyla ortadan kalkar.⁴⁶

Pozitivizme göre insanlık, insanın tek olan hakiki ve gerçek Allah'ı konumundadır. Burada insanlık kelimesiyle ifade edilen anlam ise günümüze kadar yaşamını sürdüren bütün insani varlıklar değil, sadece insana hizmet edenlerin tümüdür. Comte' göre, teolojik ilkesine bağlı kalmak gericilik kabul edilmiş ve insanlığın Allah yerine konulmasının gereği şu şekilde ifade edilmiştir: Bugün ancak iki gruptan söz edebiliriz, ilki karışık bir şekilde Allah'ın önderlik ettiği anarşik ve gerici kamp, ikincisi ise düzenli (organique) ve sistemli bir şekilde insanlığa sunulmuş ilerleyici kamp.⁴⁷ Bu nedenle eşit düzeyde teolojik ilkesine bağlı olan anarşi ve gericilik arasında iki nesilden beri Batı'yı istikrarsız hale getiren öldürücü krizden doğmuş insanlığın hükümdarlığını Allah'ın sabit olmayan geçici hükümdarlığıyla değiştirmek gerekir.⁴⁸

Pozitif Dinin ilkeleriyle Allah anlayışına kısaca değindikten sonra bu dinin melek anlayışına da biraz yer verelim. Pozitivizm'e göre, koruyucu melekler anne, karı ve kız evlattan ibarettir. Kız kardeş, bu üç kişiden her birinin yerini doldurabilir.

⁴⁴ Korlaelçi, a.g.e., s.73.

⁴⁵ Auguste Comte, *Pozitivizm İlmihali*, çev. Peyami Erman, MEB, İstanbul 1986. s. 76

⁴⁶ Korlaelçi, a.g.e., s.19.

⁴⁷ Korlaelçi, a.g.e., s. 20.

⁴⁸ Korlaelçi, a.g.e., s. 21.

Comte'a göre Katoliklik bu melek anlayışını Yahudilikten ve fetişizmin politeizme naklettiği daha doğal ve daha etkili evcil tanrılardan aldı. İnsanlık dini ise bunu aileden çıkarmaktadır.⁴⁹

Pozitivist inanca göre değişmez bir üçleme daima, ilk defa Büyük -Varlık, sonra Büyük- Fetiş (Grand- Fetiche), en sonda Büyük- Ortam (Grand- Milieu)'la ilgili düşünce ve tapınmaları yöneltir. Comte'un kurmuş olduğu bu, bu yeni din yani Pozitif Din, kurduğu pozitif ahlakıyla beraber cemiyeti idare edecektir. Comte'un bu yeni cemiyetinde hukuk yoktur. Kendisi bu dinin peygamberi, kadınlar melekleri ve insanlık da Allah'ıdır.⁵⁰

1.3. EVRİMCİ POZİTİZM

Bu düşünce Herbert Spencer (1820-1903) tarafından kurulmuştur. Spencer basitten karmaşığa doru farklılaşan doğal evrim sürecinin kimyasal düzeyden hayvanlar ve bitkilerin biyolojik yapısına doğru seyrettiği şeklinde bir model ortaya atıp bu modeli, insan medeniyetinin ilerleyip gelişme sürecine de uygulamıştır. Spencer'e göre evrimin tüm varlık sahasına ait olan tezahürleri birer bilim tarafından belirlenip tespit edildikten sonra, felsefe bu bilimsel sonuçların tamamıyla birleşik olan bilgisini en kapsamlı manadaki genellemelere giderek ortaya koyacaktır.⁵¹ Evrimci Pozitivism beraberinde mekanik kainat tasavvuru ve determinist düşünceyi de doğurmuştur. Biz burada Herbert Spencer'in bu akımın kurucusu konumunda olması hasebiyle hayatına kısaca değineceğiz.

1.3.1. Charles Darwin'in Hayatı (1809-1882)

Charles Darwin 12 Şubat 1809 tarihinde Shrewbury'de meşhur bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Robert ve Susannah'ın altı çoğundan beşincisi olan Darwin, baba tarafından Erasmus Darwin anne tarafından da Josiah Wedgwoods isimli dedelerinin üniteryan inançlarına karşı agnostik denilen bilinmezci bir düşünce yapısına sahipti. Darwin 1817 yılında annesini kaybettikten bir sene sonra Shrewsbury okulunda öğrenime başladı ve 1825 yılının yaz mevsimini Shropshire'in

⁴⁹ Korlaelçi, a.g.e., s. 21.

⁵⁰ Korlaelçi, a.g.e., s. 25.

⁵¹ Kutluer, a.g.m., XXXIV/335.

fakir insanların tedavi etme görevini üstlenen babasına asistanlık yapmak suretiyle geçirdi.⁵²

İskoçya'da Edinburg Üniversitesi'nde eğitimine devam eden Darwin, doktorların ameliyat işlemlerini acımasızca bulması nedeniyle tıp okuluna bir türlü gönlünü veremedi. Ve orda çalışan John Edmonstone isimli azledilmiş bir köleden hayvan doldurma sanatını öğrendi. Daha sonra kardeşiyle beraber bir kimya laboratuvarı kuran Darwin bu laboratuvar sebebiyle bilimsel deneylerin prensiplerini öğrendi. Üniversitenin ikinci yılında doğa tarihi araştırmacıları olan bir gruba katılarak onlardan Jean-Baptiste Larnarck'ın evrim teorisini öğrendi daha sonra öğretmeni olan Robert Edmund Grant'le beraber denizdeki canlıların incelemesine başladı. Bu inceleme neticesinde birbirinden tamamen değişik olan türlerin aynı esas yapıya sahip organlarının varlığını (homolojiyi) keşfetti.⁵³

Darwin bitkilerin sınıflandırılması konusunda hocası Robert Jameson'dan dersler almış ve kendisine Edinburgh Kraliyet Müzesi'nin bitki koleksiyonunun tertip edilmesinde yardım etmiştir. Yine 1829 yılında Frederick Hope meşhur böcekbilimci ile tanışarak böceklerle ilgili konuşmalar gerçekleştirmiş ve Hope'ten koleksiyonu için birçok değişik türler almıştır. O 1831 yılında İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri Gemisiyle iki yıllık bir Güney Amerika yolculuğuna çıkmıştır. Ancak iki yıl sürmesi düşünülen bu yolculuğun beş yıl sürmesiyle birlikte bu yolculuk esnasında birçok jeolojik oluşum, canlı türleri ve fosiller keşfederek bunlardan elde ettiği örnekleri Cambridge'e göndermek suretiyle kendisi orada bulunmamasına rağmen meşhur doğa bilimciler arasında yayıldı.⁵⁴

Araştırmaları sonucunda birçok eser kaleme alan Darwin 1859 yılında "Türlerin Kökeni" yani "Origin of Species" adlı eserini yayınladı. Ve 1867 yılında da Darwin'in evrim teorisi Avrupa'da meşhur olmaya başladı. 1871 yılında "Descent of Man" ve 1875'de "Insectivorous Plants" isimli eserini yayınladı. "Descent of Man" adlı kitabında insanın hayvan soyundan ve insanın babasının maymun olduğunu söylemiştir. Daha sonra 1880 yılının başlarından itibaren hastalıkları giderek

⁵² Öner Ünalın, *Darwin Ne yaptı*, Saypa Yayınları, 1. Bsk., 1997, s. 27.

⁵³ Ünalın, a.g.e., s. 28.

⁵⁴ Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, s. 479-480; Gunnar Skirbekk, Nils Gilje, *Felsefe Tarihi*, çev, Ermah Akbaş, Şule Mutlu, KCSİT Yayınları, 3. Bsk., İstanbul 2006, s. 441.

fazlalaşan Darwin, 1882 yılında maruz kaldığı bir kalp krizi neticesinde Londra'da hayatını kaybetti.⁵⁵

1.3.2. Herbert Spencer (1820 - 1903)

Ünlü İngiliz filozof ve sosyolog Herbert Spencer, 27 Nisan 1820 tarihinde Derby'de doğdu. Babası William George Spencer ve annesi Harriet Spencerdir. Spencer, babası başta olmak üzere ailesinde birçok öğretmen olmasına rağmen kırk yaşlarına kadar hiçbir okula gitmemiş, sadece babası ve amcasından aldığı eğitimle yetinmiştir. Daha sonra bir süre matematik ve doğa bilimleri üzerinde duran Spencer, edindiği matematik bilgileri sebebiyle Londra Birmingham demiryolu inşasında mühendislik görevini üstlendi. Kısa bir süre öğretmenlik yapan Spencer ekonomist ismini taşıyan meşhur maliye ve iktisat dergisine yazı yazmaya başladı.⁵⁶

Evrim kavramının meşhur bir kavram olmasını sağlayan Spencer, elde ettiği önemli başarılarını keskin gözlem kabiliyetine borçludur. Gerçekleştirdiği gözlemler neticesinde kendi fikrini destekleyen binlerce olgu bulmuştur. Spencer geniş bir alana yayılmış olan değişik türlerdeki bilgileri birbirine uygun bir şekilde birleştirmek suretiyle Viktorya çağına damgasını vuran şahıslar arasında yerini almıştır. Bugünkü evrim kuramını izah edebilmek için kullanılmakta olan terimlerin birçoğunu ilk kez ortaya koymuş ve evrim kavramının gelişmesinde en az Charles Darwin kadar bir rol oynamıştır.⁵⁷

Spencer'e göre evrim Teorisi; güneş sistemi, dünya ve tüm canlıların bedenlerinden sosyolojik yapılarına kadar gerçekleşen bir kanundur. O kendi asrındaki büyük etki sahibi olan Isaac Newton'un fizik sistemi ve Auguste Comte'un toplumlara evrimci yaklaşımından büyük oranda etkilenmiş dolayısıyla sosyolojik yaklaşımdan fiziksel yaklaşıma kadar geniş bir alanı evrim teorisiyle birbirine bağlamıştır. Spencer evrim teorisini bütün insani müesseselere de uygulamış, her şeyin bir tekâmül sonucu meydana geldiğini izah etmeye çalışmıştır. Ona göre

⁵⁵ Bolay, *Felsefe Sözlüğü*, s. 67.

⁵⁶ Cemil Sena, *Meşhur Filozoflar*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1954, s. 109-110; Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, s. 292-293.

⁵⁷ Gökberk, a.g.e., s. 480-481.

basitten karmaşığa doğru cemiyetin evrimi dört türlüdür: En basit cemiyetler, vahşilerin cemiyetidir. Sonra barbarların, daha sonra yarı medenilerin, en sonunda ise medenilerin cemiyeti gelmektedir. Spencer'den başka felsefecilerin hiçbiri kendi felsefelerinde evrim kavramına onun kadar merkezi bir rol vermemiştir.⁵⁸ Onun genel evrim nazariyesinde basit ve homojen bir durumdan karmaşık ve heterojen hale geçiş esastır.

Kendisine takdim edilen ödül ve övgüleri çoğu kez kabul etmeyen Spencer, 1902 yılında edebiyat dalında Nobel Ödülüne aday gösterilmiştir. Daha önce 1870'lerde ve 1880'lerin başında özellikle Rusya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ünü doruk noktasına ulaşmıştır. Herbert Spencer, 8 Aralık 1903 tarihinde Brighton, İngiltere'de 83 yaşında hayatını kaybetmiştir.⁵⁹

1.3.3. EVRİM TEORİSİ

Evrim teorisi, evrimleşmenin bir neticesi olarak türlerin değişmesini ve bu değişimlerden yeni türlerin meydana gelmesini, evrimleşmeye sebep olan faktörler ve mekanizmalar ile izah edilen bir teoridir.

1.3.3.1. Canlıların Evrimi

Evrim, sözlük anlamı itibariyle “mükemmel hale getirmek, “tamamlanmak, manasındaki kemâl kökünden türemiş olup günümüz felsefe ve bilim ıstılahında Batı dillerindeki “évolution” karşılığı olarak kullanılmıştır. Evrim teorisi modern Arapçada “tebeddül ve tatavvur” gibi kelimelerle de ifade edilmiştir. Bu nazariye, insanların ve hayvanların hatta bütün canlıların basitten karmaşığa doğru ilerlediğini ve bu gelişim neticesinde daha mükemmel hale geldiğini savunan bir ekol tarafından ileri sürülmüştür.⁶⁰

19. yüzyılda bilimin ilerlemesiyle paralel olarak gerek yoktan yaratma düşüncesini gerekse yaratmanın evrensel bir süreç içerisinde gerçekleştiğini savunmaya yönelik çalışmalar karşısında canlıların meydana geliş ve türeyişinin Tanrı dışında tabiatın bir eseri olarak göstermeye teşebbüs eden bir takım çalışmalar

⁵⁸ Korlaelçi, a.g.e., s. 115-117

⁵⁹ Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, s. 292-293.

⁶⁰ Bolay, a.g.e., s. 119.

hız kazanmıştır. Darwin'in "*Türlerin Kökeni*" eserinde müşahede edildiği gibi yaratılışçılığı kabul etmeyen bu tepkiler zamanla bilimsel faaliyetlerden daha ziyade ideolojik bir yön kazanmış olup tekâmül nazariyesi ismi altında sistematik bir şekle bürünmüştür. Darwin ile birlikte Alfred Russell Wallace gibi bazı evrimci düşünürlerin katkısıyla evrim teorisinin esası şekillenmiş oldu.⁶¹

Evrim, ister canlı olsun ister cansız olsun bütün varlıkların belli bir amaca yönelik aşamaları olup büyük patlamadan sonra milyarlarca yıl uzanan olaylar neticesinde üzerinde yaşamımızı sürdürdüğümüz yeryuvarlağı oluşturan bir tekâmülleşmedir. Aynı şekilde yeryuvarlağımız da milyarlarca yıl uğraşmak suretiyle doğa yasaları, maddesi ve enerjisiyle birlikte tüm canlıların meydana gelmesini sağlayacak bir zemin hazırlamış ve bu hazırlıktan sonra canlılar, bitkiler, hayvanlar ve insanlar kademe kademe oluşmuşlardır. Evrende evrim iki şekilde gerçekleşmiştir. İlk olarak cansız varlıkların evrimidir ki "*big bang*" denilen olaydan sonra evrim, milyarlarca yıl çabalaması sonucunda canlıların oluşmasını sağlayacak müsait bir ortam yaratmıştır. İkincisi ise bu mekânda ilkel olan canlı türlerin oluşmasından insanların oluşmasına kadar süren canlıların evrimidir.⁶²

Evrim teorisini savunalar, dünya üzerindeki sayılamayacak kadar fazla bir çeşide sahip olan canlıların nasıl ortaya çıktığı sorusunu "tesadüf" kavramıyla açıklamış ve onların günümüzde mevcut olan türleri açısından taksimini de "tabii ayıklama" terimi ile izah etmeye çalışmışlardır. Darwin'e göre canlılardaki değişimler rastgele ve tesadüfe dayalı olarak meydana gelmiş ve insan aklını hayrete düşüren bu muazzam canlı türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kadar değişik canlı çeşitlerinin hayatta kalma kavgasında ise güçlü olanlar yaşamlarını devam ettirmek suretiyle kendi özelliklerini gelecek nesillere irsiyet yoluyla intikal ettirmiş, güçsüz ve zayıf kalanları ise tabii seleksiyon neticesinde yok olup gitmişlerdir.⁶³

Canlıların evrimi konusuna kısaca değindikten sonra insanların türeyişi konusunda bilim adamlarının görüşlerine değinmek yerinde olacaktır.

⁶¹ Mehmet Bayraktar, "Tekâmül Nazariyesi", *DİA*, XL/338.

⁶² Talat Aladağ, *Evren Evrim Ve İnsan*, Altınarı Ofset Ltd. Şti, Konya 1999, s. 18.

⁶³ Şemseddin Akbulut, *Darwin ve Evrim Teorisi*, Yeni Asya Yayınları, 11. Bsk., İstanbul 1982, s. 15.

1.3.3.2. İnsanların Evrimi

Darwin'e göre insan da diğer canlılarda olduğu gibi büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır. Aynı soydan gelen insanlara dikkat ettiğimizde biri diğerinin aynısı olan iki birey neredeyse yok hükmündedir. Eğer milyonlarca yüzün birbiriyle karşılaştırılacak olursak yine de her biri diğerinden farklı çıkacaktır. Hatta insan organlarının çeşitli parçalarının boyutlarında bile büyük çapta farklılık vardır. Bu değişkenliğin sebepleri araştırıldığında daha aşağıda yer alan hayvanlarda görüldüğü gibi, insanların da her türün birkaç nesil boyunca etkisi altında kaldığı şartlarla bazı ilişkileri olduğu anlaşılacaktır. Evcil hayvanlara bakıldığında doğada yaşayan yabani hayvanlardan daha fazla değişken olduğu görülür. Bunun nedeni ise etkisinde kaldıkları koşulların çeşitlenmiş ve değişken niteliğinden dolayıdır. Farklı insan ırkları da bu bakımdan evcilleşmiş hayvanlarla benzerlik göstermektedir.⁶⁴

İnsanın, diğer canlılarda olduğu gibi zaman içerisinde büyük değişim ve evrime uğradığını gördükten sonra evrim teorisinin ana konusu mahiyetinde olan, insanların ilk atalarının fiziksel şemali nedir? Ve insan ne tür bir maymundan türemiştir sorusuna yine bu konuda en yetkili kişilerden biri olan Darwin'in görüşlerine bakmak gerekir: "İnsanın ilk ataları bir zamanlar kıllarla kaplı, her iki eşey de sakallı olmak gerekir. Onları kulakları herhalde sivriydi ve devinebiliyordu. Yine vücutlarında, özel kasları olan bir kuyruk vardı. Kolları ve bacakları da, ancak arada bir yeniden ortaya çıkan, ama dört ellilerde (Quadruman) normal olarak bulunan kaslarla deviniyordu. Barsakda bugün olduğundan çok daha uzun bir körbarsak (Diverticulum, caecum) vardı. Dölütteki ayak başparmağının durumundan anlaşıldığına göre, ayak o zamanlar kavrayıcı (prehencile) idi ve atalarımız, kuşkusuz ağaçlarda sıcak ve ormanlarla kaplı bir ülkede yaşıyordu. Erkeklerin korkunç silahlar olarak yararlandıkları büyük köpekdişleri vardı. Daha da erken bir dönemde, insanın ataları suda yaşamış olmalıdır; çünkü biçimbilim, akciğerlerimizin bir zamanlar yüzmeye yaramış ve değişikliğe uğramış bir yüzme kesesinden oluştuğunu açıkça göstermektedir. Zamanın karanlık kuytularında böylece beliren ilk atalarımız, bir batraktan (Amphioxus) bile daha basit bir organlaşma göstermekteydiler."⁶⁵

⁶⁴ Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Öner Ünal, Onur Yayınlar, s. 28-29.

⁶⁵ Darwin, a.g.e., s. 145.

Maymundan insana geçiş evresini açıklarken doğa bilginleri, insana benzeyen maymunları iki gruba ayırmışlardır. Bunlardan biri dar burunlu maymunlar (catarrhine) ya da eski dünya maymunları, diğeri ise yassı burunlu maymunlar (platyrrhine) ya da yenedünya maymunları şeklindedir. Bunlardan ilki dar burunlu maymunlar ya da eski dünya maymunları olup insanın evrim zincirinde yer almış ve çok eskiden tükenmiş bir türdür. İnsan da ilk tür maymunlardan türemiş ve azda olsa ayırt edici öz yapılarını kaba bir şekilde ondan edinmiştir.⁶⁶

Eski dünya maymunları denilen birinci türe “ilk insan” da denilebilir. İlk insan ağaçlarda hayat sürdürmeyi bırakan; art ayakları üstünde dik durmak suretiyle zorlanmadan yürüyen ve koşan, özgür kalan ellerini yürümek için değil, yiyecek toplamak ve kendini korumak gibi farklı işlerde kullanan bir hayvandır. Fiziki yapısı dik durması için epeyce uyarlanmış. Örneğin omurga biraz eğrilmiş, baş bugünkü yapısına benzer bir şekil almış ve ayaklar kavrayıcı konumundan çıkarak düzleşmiştir. İlk insan artık farklı nesnelere alet olarak kullanmakla birlikte onları çeşitli biçimlere sokarak kendi öncelikli ihtiyaçları doğrultusunda istifade etmeye başlamışlardır. Daha ileri bir iletişim dili kullanmış ve eklemli bir şekilde konuşmayı geliştirmiştir. Ateş yakmayı bilmediği halde doğada buldukları ateş parçasını söndürmeden farklı yerlere taşımak suretiyle yiyeceklerini pişirmek için istifade etmeyi başarmışlardır. Yukarıda izah edilen durumlara göre maymundan insana geçiş birden bire olmayıp uzun bir süreç neticesinde olmuştur.⁶⁷

1.3.3.3. Sosyal Darwinizm

Sosyal Darwinizm toplumun, en güçlü olanların ayakta kaldığı bir varoluş mücadelesine sahne olduğunu, toplumda tıpkı doğada hüküm süren doğal ayıklanma gibi, güçsüzü toplum dışına iten ya da marjinalleştiren bir toplumsal ayıklanma sürecinin söz konusu olduğunu, bu yaşama savaşının bir bütün olarak toplumun gelişmesine ve ilerlemesine hizmet ettiğini savunur. Bu akıma göre doğal ayıklanma ve varoluş mücadelesi günümüz toplumunda hâlâ bulunmakla beraber, özellikle söz

⁶⁶ Darwin, a.g.e., s. 138.

⁶⁷ Öner Ünalın, *Darwin Ne Yaptı*, Saypa Yayınları, Ankara 1996, 1. Bsk., s. 113-114.

konusu ayıklanmanın yüzyıl öncesine kadar yoğun bir şekilde yaşandığı kanaati hâsıl olmuştur.⁶⁸

Başka bir tanıma göre, Sosyal Darwinizm’de toplum, bireyler arasındaki rekabette ayakta kalma mücadelesi olarak tarif edilmiştir. Tabiatları gereği hayatta kalmak için uygun olanlar en üste doğru tırmanırken; uygun şartları taşımayanlar ise gerilemekte ve zaman içerisinde yok olmaktadır. Bu nedenle sosyal ve siyasal eşitsizlik, toplum içerisinde makam, saygınlık, farklarının meydana gelmesi doğal olup kaçınılmazdır. Siyasi iradenin bu konuda herhangi bir müdahalede bulunması oldukça yanlıştır. Doğada zayıf kalan yoksul, işsiz ve engelli gibi şahıslara yapılacak yardımlar tabiatın ruhuna hakarettir.⁶⁹

Herbert Spencer, 1884 yılında yayınladığı “The Man Versus the State” isimli çalışmasında, devletin minimal rol oynayıp birey özgürlüklerinin maksimal bir düzeyde olması fikrini savunmuştur. Filozofun aşırı bireyci tavrı, yoksulların şartlarını düzeltmek adına sosyal yardım, zorunlu eğitim, fabrika koşullarının iyileştirilmesi gibi önerilen her türlü reforma karşı çıkmasına yol açmıştır. Bu yaklaşımın arkasındaki etken şüphesiz Sosyal Darwinizm düşüncesidir. Bu düşünceye göre, yoksullar, zayıf, basiretsiz, tembel ve yeteneksiz oldukları için hayat karşısında yenik düşmeye mahkûmdur. Bu bizatihi doğanın kanunudur.⁷⁰

Darwin “Hayat Mücadelesi” düşüncesini papaz ve iktisatçı T. Maltus’tan almıştır. Maltus “*Nüfus Üzerine Deneme*” isimli bir çalışmasında fakir ve yoksulların üzerinde çok sıkı bir gözetim yapılmasını, dolayısıyla söz konusu grubun az doğum yapmalarını öne sürer böyle fakirlerin üreyip çoğalması engellenecek ve huzursuzluk çıkarmaları önlenecektir. Darwinizm felsefe ve sosyolojide çok farklı etkiler uyandırmıştır. Örneğin Nietzsche’nin “Üstün İnsan” anlayışı, “Üstün Irk” kuramı

⁶⁸ Cevizci, a.g.e., s. 364.

⁶⁹ İsmail Dursunoğlu, “Sosyal Darwinizm” Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016/ VI, sayı, 1.

⁷⁰ Örs, H. Birsen Hekimoğlu, *Modern Siyasi İdeolojiler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 7.Bsk, İstanbul, 2014. S. 85.

Darwin'in "Tabîî Ayıklanma" ile hayatta her zaman güçlünün yaşama hakkına sahip olduğuna dair düşüncelerinden esinlenmiştir.⁷¹

1.3.3.4. Determinizm Ve Mekanik Kâinat Tasavvuru

Evrimci pozitivism, kendisiyle birlikte kâinatta mekanik tasavvuru ve varlıkların birbiriyle ilişkilerinde tam bir determinist düşünceyi meydana getirdiğini belirttikten sonra, determinizm üzerine kısaca durmak gerekecektir. Determinizm Almancada determinismus, Fransızcada détermination ve İngilizcede determinism kelimelerinden türemiş ve İslam düşünce tarihinde sebeplilik fikriyle yakından ilgili olup genel olarak illiyet kavramıyla izah edilmiştir. Determinizm düşüncesi, sebep kavramının epistemoloji, kozmoloji, ahlak ve fizikötesi konularını kapsayacak şekilde bir zorunluluk anlayışı çerçevesinde değerlendirilmiş ve felsefe tarihi süresince hareketliliğini devam ettirmek suretiyle en belirgin tartışma konulardan biri olmuştur.⁷²

Determinizm düşüncesi, sebep ve sonuç arasındaki ilişkinin mecburi olduğu düşüncesine dayanmış ve meydana gelen her hadisenin bir nedeni olduğu şeklinde izah edilen illiyet fikrini bir prensip haline getirmiştir. Bu terim Batı dillerine Latince determinatio kelimesinden geçmiş ve modern bir terim olması hasebiyle klasik İslam düşüncesinde tam karşılığı bulunmamakla beraber sebep ve illet kavramları ile ifade edilmeye çalışılmıştır.⁷³

Başka bir ifadeyle mekanik kâinat tasavvuru, canlıların yaşamı da dâhil olmak üzere her şeyi, meydana gelen hareketlerin intikaline ve değişmesine bağlamak suretiyle kimyasal, fiziksel, biyolojik, psikolojik ve sosyal olaylar veya hadiselerin tümünü mekanik yasalar ve verilerle izah etmeye çalışan düşüncedir. Aynı şekilde kâinata meydana gelen hareketlerin değişmesinin her türlü hadiselerin ve olayların açıklığa kavuşturulmasına yeterli olacağı iddiasına varan felsefi bir meslektir.⁷⁴

⁷¹ Bolay, a.g.e., s. 68.

⁷² Bolay, a.g.e., s. 38; İbrahim Coşkun, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Pozitivizme Karşı Dini Argümanları", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt, 51. Sayı, 3. Temmuz-Ağustos-Eylül 2015, s. 215.

⁷³ İlhan Kutluer, "Determinizm", *DİA*, IX/215.

⁷⁴ Cevizci, a.g.e., s. 469.

Bu akıma göre kâinatın çalışma sistemi tümüyle mekanik olup basınç ve çarpma kanunlarına göre işleyen bir makine örneğindedir. Allah kâinatı yaratmış ve kâinat kendi kendine içerisindeki her şeyi sıkı bir zorunluluk ilkesine bağlamıştır. Artık kâinatın işleyişi hususunda Allaha ihtiyaç duyulmamakta ve kendi yasalarına göre işlemektedir. Bu nedenle tabiat kendi içinden izah edilmelidir. Bu mekanizme, Laplace (1749- 1827) ve Poisson (1781- 1840) tarafından 19. yüzyılda yeni bir kalıba sokulmuş ve birtakım yeni düşünceler de ilave edilmek suretiyle “determinisme” (determinizm) adı verilmiştir. Determinizm, özgür iradeyi kabul etmeyerek bütün hadise ve olayları birtakım zorunlu sebepler zincirinin kararlaştırdığını iddia etmiştir. Determinist fikrini savunanlar bu düşünceleri ile bir sebebi yani Allah’ın varlığını kabul etmemişlerdir. Yine bu akım tesadüf, imkân, mucize ve özgür irade gibi kavramları, tabiat yasalarının düzenli oluşunu delil getirmekle reddetmişlerdir. Bu nedenle tabiatta ilk sebebin olmayacağını rahatlıkla iddia etme cesaretini bulmuşlardır.⁷⁵

1.4. MUCİZEYİ KABUL ETMEYENLER

Mu’cize, acz fiilinden türetilen bir kelime olup, icazın ism-i failidir. Sözlükte “bir şeye güç yetirememek, başkalarını aciz bırakmak, hızını kesmek, öne geçmek, bir şeyin sonu ve arkası” gibi anlamlara gelir.⁷⁶ Kur’an-ı Kerimde mucize kelimesi yer almamakla beraber acz kökünden gelen fiil ve sıfat olarak “güçsüz bırakmak, Allah’ın ayetlerini yalanlamak niyetiyle yarışmak” anlamlarında yaklaşık yirmi bir yerde geçmektedir.⁷⁷ Bu kelime, Kur’an-ı Kerimde ilk defa Mâide sûresinde, kardeşini öldüren Kabil’in acizliğini anlatırken “yazıklar olsun bana! şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini örtmekten âciz miyim” şeklinde sülasi bir fiil olarak kullanılır.⁷⁸

Mucize kelimesinin, kelim ilminde bir terim olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı hususu kesin olarak bilinmemekle beraber konuyla ilgili bazı

⁷⁵ Bolay, a.g.e., s. 38.

⁷⁶ İbn Mansûr, *Lisânü'l-'Arab*, “acz” md.; Zebîdî, *Tâcü'l- Arûs*, “Acz” md. c. 5, Daru Sadır, Beyrut ty, s. 370.

⁷⁷ Abdülbâki, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-kur'an*, “acz” md. Darü'l-İhâü't türasi'l Arabi, Beyrut ty. s. 446.

⁷⁸ el-Mâide 5/31.

kaynaklardan hareketle bu terimin kullanıldığı zamanı tespit etmek mümkündür. Şöyle ki Ali b. Rabben et- Teberi (ö. 247-861) gibi erken dönem âlimlerinin telif ettiği eserlerinde kullanılmayan bu terime, hicri IV. asırdan itibaren rastlanmaktadır.⁷⁹ Mucizeyi tanımlarken kelim âlimleri arasında birtakım farklılıklar görülmüştür. Matüridi'ye göre mucize, “sadece peygamberin elinde medyana gelen, bu alanlarda maharet sahibi olanların bile gücünün üstünde olan ve eğitim yoluyla da benzerini meydana getirilmesi mümkün olmayan bir vakiadır.”⁸⁰ Kadi Abdülcebbar (ö. 415-1025) ise mucizeyi şöyle tanımlamıştır: “Peygamberlik iddiasında bulunan şahsın doğruluğunu kanıtlamak için hakiki olarak Allah tarafından yaratılan ve özellikleri bakımından diğer insanları benzerini getirme konusunda aciz kaldıkları olağan üstü bir hadisedir.”⁸¹

Kelam kaynaklarına göre mucizeler, genellikle konusuna nazaran hissî ve aklî diye iki kısma ayrılmaktadır. Ancak bazı âlimler haberi mucizeleri aklî mucizelerden ayrı olarak ele almışlardır. Bu nedenle sıfatlar konusunda hissî, haberi ve aklî olarak üçlü bir tasnife gidilmiştir.⁸²

1.4.1. Hissî Mucizeler

Bu mucizeler, insanların duyularına hitap etmek suretiyle gerçekleşen olağan üstü hadiselerdir. Bunlara Tabiat yasalarının doğal işleyişi dışında meydana gelmeleri ve tabiatla yakından ilgileri nedeniyle “kevnî mucizeler” de denilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in haber verdiği gibi hissî mucizeler geçmiş peygamberlerin elinden sadır olmuş bazen hidayet ve bazen de helak mucizeleri olarak onların risaletini destekleme mahiyetinde gerçekleşmiştir.⁸³ Hz. Musa'nın değneğinin yılanı dönüşmesi,⁸⁴ Hz. İsa'nın kuşu çamurdan şekillendirdiği, kuşları diriltmesi ve alaca hastalığına yakalananları iyileştirmesi⁸⁵ gibi hissî mucizeler, her zaman tabiat

⁷⁹ Halil İbrahim Bulut, “Mucize”, *DİA*, XXX/350.

⁸⁰ Ebû Mansûr Matüridi, *Kitâbü't-Tevhid Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yayınları, Ankara 2009, s. 236.

⁸¹ Kadi Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi'tevhid*, IV/197-217.

⁸² Bekir Topaloğlu, *Mâtürîdiyye Akaidi*, İFAV Yayınları, 17. Bsk., İstanbul 2017, s. 102-103.

⁸³ Halil İbrahim Bulut, *Nübüvvetin İspatında Mucize*, Araştırma Yayınları, Ankara 2016, s. 36.

⁸⁴ el-A'raf, 7/107, 117-118; Ta'hâ, 20/19-21, 65-69.

⁸⁵ Al-i İmran, 3/49; el-Mâide, 5/110.

yasalarını üstünde cereyan eden olaylar olup Allah'ın müdahalesi sonucunda gerçekleşen ilahi fillerdir.

Yine bu mucizelere duyu organlarımızla bizzat hissedilip gözle görebildiğimiz için “maddi mucizeler” de denilmiştir. Bunların esas geliş amaçları (peygamberlerin doğruluğuna hüccet olma) dışında bazen insanlara herhangi bir fayda sağlamamıştır. Örneğin, Hz. Musa'nın asasında olduğu gibi⁸⁶hissî mucizeler, bunları gerçekleştiren peygamberlerin dönemlerinde yaşayan insanlara hitap etmiştir. Daha sonra gelen insanların bunları doğrulaması, ancak bazı rivayetler yoluyla mümkün olmuştur.⁸⁷

1.4.2. Haberi Mucizeler

Haberi mucizeler, peygamberlerin Allah'tan gelen vahiye dayanarak verdikleri gaybi bilgilerdir. Bu tür mucizeler peygamberlerin herhangi bir kâhinlik ve falcılık gibi yöneme müracaat etmeksizin direkt olarak Allah'tan veya melekleri sebebiyle kendilerine gelen vahiylerle verdikleri bilgilerden oluşur. Yine peygamberlerin asi kavimlerine isyanlarından dolayı başlarına gelecek felaketlerden haber vermeleri bu tür mucize kapsamına girmektedir.⁸⁸ Aynı şekilde Hz. İsa'nın kavmine, evlerinde neler yiyip içtikleri ve neleri gizledikleri ile ilgili verdiği haberlerle,⁸⁹ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Bizanslıların İranlılara karşı galip olacağını bildirmesi gibi haberler, bu tür mucizeler kabilindedir.⁹⁰

1.4.3. Aklî Mucizeler

Manevi mucize de denilen bu mucize türü, insanların aklına hitap etmek suretiyle onları düşünmeye, hakikatleri idrak etmeye yönlendiren ve peygamberlerin hak olduğunu ispatlayan en güçlü delillerdendir. Aklî mucizeler, hissî mucizelerde olduğu gibi belli bir zaman ve mekânla sınırlı olmayıp düşünmekle algılanabilen ve akılla kavranılabilen bir mucize türüdür. Bunlardan en belirgin örneği ise Hz. Peygamber'e(s.a.v.) indirilen Kur'an-ı Kerim'dir.⁹¹ Peygamberlerin hak olup ve

⁸⁶ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, Tekin Kitabevi, 7. Bsk., Konya 2012, s. 378.

⁸⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Haber”, *DİA*, XIV/348- 349.

⁸⁸ Bulut, a.g.e., s. 38.

⁸⁹ el-Mâide, 5/110.

⁹⁰ er-Rûm, 30/1-4.

⁹¹ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, a.e.g., s. 376; Bulut, a.g.e., s. 351.

görevlerinin yüce olduğunu ispat eden her türlü mucize, aklî mucize dâhilinde değerlendirilmiştir. Peygamberlerin samimi ve güzel ahlaklı olmaları, merhametli olup temiz bir aileden gelmeleri de onların davalarında hak olduklarını gösteren delillerden bazılarıdır.⁹²

1.5. MANTIKSAL POZİTİVİZM

Mantıksal pozitivism 1920'lerin başında Viyana Çevresi'nin oluşumuyla birlikte temelini atmıştır. 1929 yılı bu çevrede önemli çalışmalar yapılmaya başlanmış ve çevre mütefekkirleri (Mantıkçı Pozitivistler) yaptıkları toplantılar neticesinde bir takım yeni özellikleri kendinde barındıran felsefi bir akımın oluşmaya başladığının farkına varmışlardır. Aynı yılda yayınladıkları “Bilimsel Dünya Kavrayışı: Viyana Çevresi” isimli eserde, Mantıkçı pozitivismin özellikleri, hedefleri ve tarihi gibi konulara değinerek anlatmışlardır.⁹³ Başlarında Hans Reichenbach olmak üzere bir takım bilim adamları ve düşünürlerin Berlin’de gerçekleştirdikleri pozitivist etkinliğiyle desteklenmiştir. 1930 yılının sonlarına doğru bu grup Carnap’ın bir daveti kabulü sonucunda Chicago’ya intikal etmiştir. Yine 1940’larda bu hareketin son bulmasıyla beraber Alfred J. Ayer ve Gilbert Ryle gibi İngiliz filozoflarının bazı dolaylı çalışmalarıyla devam ettirilmiştir.⁹⁴

Mantıksal pozitivism anlayışında, sosyal pozitivismde olduğu gibi sadece olguların bilinebileceği ve bilginin de ancak bilimsel yöntemlerle tespit edilebileceğini kabul etmek bu akımın temel ilkelerinden biridir. Bu nedenle sosyal bilimler alanında da fizik ve biyolojide kullanılan yöntemlerden yararlanmak gerekmektedir. Bu ilkedен yola çıkarak Carnap ve Neurath “tek bir bilim” ilkesini savunarak bilimin bütün dallarının konusunun aynı şey olduğunu ileri sürmektedirler.⁹⁵

Mantıksal pozitivism göre en açık bilgi duyu bilgisidir dolayısıyla duyu tecrübesiyle doğrudan alakası olmayan kavramlar gözlem verilerine indirgenmek

⁹² Bulut, *Nübüvvetin İspatında Mucize*, s. 39.

⁹³ Şafak Ural, *Pozitivist Felsefe*, Alfa Yayını, 1. Bsk., İstanbul 2012, s. 65.

⁹⁴ Kutluer, a.g.m., XXXIV/334-336.

⁹⁵ Bulay, a.g.e., s. 259.

zorundadır. Bu nedenle deney ve gözlemlerle elde edilmeyen, olgular dünyasında karşılığı bulunmayan her türlü metafiziksel kavram anlamsız olup reddedilmiştir. Bu akıma göre deney ve gözlem yöntemi, doğruluğun asıl kaynağı kabul edilmiştir. Dolayısıyla fizik ötesi problemler sözde problem olarak kalmıştır. Bunlar karmaşık olduklarından dolayı çözümlenemez olmayıp aksine çözümlenecek bir şey olmadıklarından ötürü böyledirler. Çünkü bu tür problemler olgusal gerçeklik bakımından herhangi bir içeriğe sahip olmayıp sadece soru formunda kalmışlardır. Mantıksal pozitivistlere göre bilim sadece önermelerin doğru ya da yanlış olduğunu belirleyecek, felsefe de mantıksal çözümleme yoluyla bilimsel incelemeler için anlam ifade edip etmediğini tespit edecektir.⁹⁶

⁹⁶ Chalmers, *Bilim Dedikleri*, çev. Hüsamettin Arslan, Vadi Yayınları, Ankara 1990. s. 33- 46; Bryan Magee, *Yeni Düşün Adamları*, çev. Artun Ünal, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 200.

İKİNCİ BÖLÜM

ELMALILI HAMDİ YAZIR'IN POZİTİVİZM ELEŞTİRİSİ

Bu bölümde Elmalılı Hamdi Yazır'ın her şeyi pozitif düşünce ilkesine indirgeyen ve bu düşünceleri neticesinde İslam dininin inanç esaslarından biri sayılan Kur'ân'ın haber verdiği metafizikle ilgili bilgileri, dış dünyada olgusal karşılığı olmaması gereğiyle, bilgi olarak kabul etmeyip spekülâsyonlardan ibaret sayan ifratçı gruplara karşı dinî ve aklî deliller serdederek onların söz konusu inkârcı düşünme sistemlerinin eleştirisi ele alınacaktır.

2.1. SOSYAL POZİTİVİZME KARŞI ELEŞTİRİSİ

Sosyal pozitivizm düşüncesi başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Saint Simon ve Auguste Comte gibi bir kısım faydacı filozoflar önderliğinde geliştirilmiştir. Saint Simon'e göre bilimsel ilerleme neticesinde insanlığın metafizik doktrinlerini ortadan kaldıracak imkâna sahip olan yeni bir çağa girilmiştir. Artık bilim merkezli pozitivist felsefenin ışığında yeniden bir toplumsal örgütlenmeye ihtiyaç duyulmuştur. Simon'un temelini attığı bu düşünce daha sonra Auguste Comte tarafından geliştirilmek suretiyle esasını "üç hal yasası"nın şekillendirdiği geniş bir sisteme dönüştürülmüştür.⁹⁷

Comte'a göre insanlığın düşünce tarihi sırayla şu üç aşamadan geçmektedir: bunlar, teolojik aşama, metafizik aşama ve son olarak pozitif aşamadır. İlk iki safhayı kat ettikten sonra insan artık din ve metafiziksel bilgilere ihtiyaç duymadan her şeyi deneysel tecrübeyle çözecektir. İnsan zihninin tabiatı gereği bu üç aşamada insanların her biri önemli mefhumlar hususunda çocukluk döneminde ilahiyatçı, gençlikte metafizikçi, olgunluk döneminde ise fizikçi olacaktır.⁹⁸ Comte'un savunduğu bu üç hal yasası değişik yönleriyle eleştirilere tabi tutulmuştur. Birçok sosyal bilimciler tarafından adı geçen üç aşamanın biri diğeri ardından devam eden safhalar olmayarak, aksine bunlar her dönemde ve her toplulukta bulunması mümkün olan psikolojik durumlar şeklinde değerlendirilmiştir.⁹⁹

⁹⁷ Bolya, a.g.e., s. 331.

⁹⁸ Comte, a. g. e., s. 13.

⁹⁹ Coşkun, a.g.m., s. 209.

Biz burada Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" tefsiri başta olmak üzere Fransızca'dan Türkçe'ye çevirdiği "Metalib ve Mezahib" adlı Batı Felsefe Tarihi'nin girişinde yazdığı mukaddimesi (dibace) ve çeşitli dergilerde yer alan makalelerinde pozitivism'e karşı kullandığı dini argümanlarını ele alacağız.

Hamdi Yazır, Comte'un öne sürdüğü düşüncelerine karşı, insanların fitratlarıyla ilgili ayetleri açıklarken kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Ona göre insanların Allah'ı tanıyarak ona boyun eğmeleri ve onun teklifine iman edip emirlerini yerine getirmeleri hususu, sadece duyularla elde edilen tecrübî veya yalnızca nazari bilgi meselesi değildir. Aksine insanların yaratılışı itibariyle kendi fitratlarında var olan iç gözlemlerle, kendi nefsinin bilme şuuru ve kendi varlığında gerçekleşmiş olan kesin bir tanımadır. Yani insan günlük hayatında her an karşılaştığı ve gözünün önünde açılmış bulunan Allah'ın bu muazzam kevnî ayetlerinin üzerinde düşünerek baktığı zaman kendi yaratıcısını bulabilme fitratı üzerinde yaratılmış olduğunun farkına varır. Kâinattaki bu kadar ihtişamlı düzenin ve her an gerçekleşen büyük küçük olaylar karşısında etkilenmemek, bu eserlerin müessiri olan kudret sahibini bulamamak bir insan için neredeyse imkânsızdır.¹⁰⁰

Yazır'a göre Comte, insanın üç hal geçirmesini iddia ettiği zaman şunları itiraf etmiş olur: Comte önce insanın sahip olduğu bu fitratı anlayıp kabul etmiş, daha sonra kendi nefsinde barındırdığı o fitratın bozulduğunu ve bu bozukluğun kesinleşmiş olduğunu ifade etmiştir. Bu da şu anlama geliyor ki, onun bu durumu bütün insanlığı görmesinde değil, aksine sadece kendi nefsindeki fitrat bozukluğunu görmesiyle bütün insanları haksız olarak kendine kıyaslamasındandır. Aslında terakki ve tekâmül fitratın bozulmasında değil, gelişip ilerlemesindedir. Fitratın bozulması ise "*sonra onların yerini dejenere olmuş bir nesil aldı*"¹⁰¹ ayetinde geçtiği gibi bir gerilemedir.¹⁰²

Yazır, "İslamiyet'le Medeniyet-i Cedide Birleşebilir Mi?" isimli makalesinde İslam'ın evrensel ve değişmeyen yönlerinin olduğunu kaydederek bu değişmeyen hususları nedeniyle donuk bir din anlamına gelmeyeceğini savunmuştur. Aksine

¹⁰⁰ Bakara, 2/138; Rum, 30/30.

¹⁰¹ Meryem, 19/59.

¹⁰² Yazır, *Hak Dini*, IV/169-170.

İslam'ın son derece dinamik bir yapıya sahip olduğunu dile getirmiş ve bu konuyla ilgili müsteşriklerin İslam'ın gelişme ve ilerlemeye elverişli olmadığına dair iddialarının ise sadece önyargıdan ibaret olduğunu belirtmiştir.¹⁰³

Toparlayacak olursak Yazır'a göre insan, fitratı gereği kâinattaki nizam ve delillere ibret gözüyle baktığı zaman kendi yaratıcısını bulabilir. Comte'un ileri sürdüğü üç hal kanunu ise bilimsel bir yasa olmayıp aksine çelişkilerle dolu bir hipotez olduğu bilinmektedir. Comte'un kendisi de ileri sürdüğü bu düşüncesinden uzun bir süre sonra vazgeçip tuhaf bir mistizme yönelmiştir. Yine esaslarının bir kısmını Katolik Kilisesinin dinî kaidelerinden esinlenerek kurduğu yeni dini de kendisini tatmin etmemiş, sonunda kurtuluşu intiharda bulmuştur.¹⁰⁴ Bunlardan hareketle Comte'un oluşturduğu üç hal yasının bilimsel yönünün zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. POZİTİF DİN'E KARŞI ELEŞTİRİLERİ

Pozitif din Auguste Comte tarafından kurulmuş ve "Pozitivizm İlmihali" eseriyle bu dinin tatbikat şekilleri açıklanmıştır.¹⁰⁵ Comte önceki dinlerin tümünün geçersiz hale geldiğini, onların "İnsanlık Dini" olan bu son dine geçiş için birer hazırlık safhasının oluşturduklarını kaydetmiş ve bu dinin inanç esaslarının de bilimin yazacağını belirtmiştir. Pozitivizme göre insanlık, insanın tek olan hakiki ve gerçek Allah'ı konumundadır. Burada insanlık kelimesiyle ifade edilen anlam ise günümüze kadar yaşamını sürdüren bütün insani varlıklar değil, sadece insana hizmet edenlerin tümüdür.

Comte'a göre Teolojik dönemine bağlı kalmak gericilik kabul edilmiş ve insanlığın Allah yerine konulmasının gereği şu şekilde ifade edilmiştir: Bugün ancak iki gruptan söz edebiliriz. İlki karışık bir şekilde Allah'ın önderlik ettiği anarşik ve gerici kamp, ikincisi ise düzenli (organique) ve sistemli bir şekilde insanlığa sunulmuş ilerleyici kamptır.¹⁰⁶ Bu nedenle eşit düzeyde teolojik ilkesine bağlı olan anarşi ve gericilik arasında iki nesilden beri Batı'yı istikrarsız hale getiren öldürücü

¹⁰³ Hamdi Yazır, "İslamiyetle Mdeniyet-i Cedide Birleşebilir mi?" Beyanü'l Hak, sayı: 20, (23 Muharrem 1327), s. 442-444.

¹⁰⁴ Bolay, a.g.e., s. 333.

¹⁰⁵ Auguste Comte, *Pozitivizm İlmihali*, çev. Peyami Erman, MEB Yayın, İstanbul 1986. s. 76

¹⁰⁶ Korlaelçi, a.g.e., s. 21.

krizden doğmuş insanlığın hükümdarlığını Allah'ın sabit olmayan geçici hükümdarlığıyla değiştirmek gerekir.¹⁰⁷

Yazır, Comte'un oluşturduğu "İnsanlık Dini" ile ilgili Âli İmran suresini 19. ayetini tefsir ederken şöyle buyurmaktadır: Allah katında tek geçerli, sabit olup değişmeyen hak din İslam dinidir. Hükümleri kıyamete kadar devam edecek olan bu din ışığında Allah'ın varlığı ve birliği bilinmektedir. Yine Allah'ın kendisi için ilke edindiği, peygamber gönderdiği, velilerini yönlendirdiği din ve doğru yol da budur. Kullarının güzel amellerine karşılık nimet ve mükâfatını vererek akıbette esenliğe yine bu dinle erdirir. Din kavramı mutlak olarak değerlendirildiği zaman İslam kelimesiyle aynı anlamı ifade edecektir. Hangi din olursa olsun onun özünün boyun eğme ve teslimiyetten ibaret olduğu görülür. Gerçekten insanları esenliğe götüren hak bir İslam ise ancak gerçek tevhit inancına dayanan bir İslam'dır. Hakiki tevhit ise, ortağı bulunmayan ezeli ve ebedi yönüyle hayy ve kayyum olan bir ilah tanımak ve O'na şahadet etmektir ki, böyle bir ilah ise ancak Allah Teâlâ'dır. Velhasıl böyle bir din dışında başka bir din aramak ya Allah'ın üstüne çıkarmaya yönelmektir, ya da Allah'tan aşağısına kendi nefsini teslim etmektir. Bunların her ikisi de dinden çıkma ve küfür demek oluyor.¹⁰⁸

Hamdi Yazır, Comte'un "Pozitif Din"ini şöyle eleştiriye tabi tutmuştur: Comte ve ekolü Pozitif Felsefe'nin ilk dönemlerinde dinsizlerin gözlerine girmek amacıyla dini devre dışı bırakmışlar, ancak bunu başaramayınca kendi vicdanlarında mahkûm olmuşlar. Bu nedenle yeniden bir din ihtiyacı hissederek yeni bir din oluşturmaya teşebbüs etmişler. Bu din anlayışına göre Allah'ı tamamen devre dışı bırakmışlar, (Mevcûd-ı Âzam), (Senem-i Âzam), (Muhît-i Âzam) unvanlarıyla yani insanlık, yeryüzü ve uzay şeklinde yeni Teslis (üçlü din) anlayışına yönelmişlerdir. Bu üçlü din anlayışına kendi hislerini tatmin etmek amacıyla insanlıkta en çok kadınlara tapınmayı esas almışlardır. O'na göre filozofun oluşturduğu dinin, bu kadar kaba ve uydurma tapınma şekliyle, eski dönem paganizme dönmekten başka bir şey olamayacağı ispat edilir.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Korlaelçi, a.g.e., s. 21.

¹⁰⁸ Yazır, *Hak Dini*, II/331-332.

¹⁰⁹ Yazır, *Dibace*, s. 36.

Aslında görünüşü itibariyle Allah kavramına zıt olan bu hayal, insanlar arasında erkek ve kadınlardan büyüklerini ilah edinerek ilahlık düşüncesini ihtiva etmiş ve bununla birlikte batıl dinlerin ortaya çıkış şekline önderlik etmiştir. Yine insanlık düşüncesinin zirveye ulaştığı bir dönemde, insan vicdanını bu kadar dar bir çember içine sığdırıp insanlığı Firavunlar zamanına geri götürme teşebbüsünde bulunmak ne kadar da teessüf edici bir durumdur. Daha sonar Spencer tarafından dinin esası bütün ilimlere ve felsefeye mutlak olarak üstünlüğü sabit olunmuş ve (Kibar Dini) ismiyle bir zamanlar Fransa devletini laikliğe yönlendiren (Pozitif Din)'in ne kadar saçma bir din olduğu bir kez daha ortaya konulmuştur. Bütün bunlardan hareketle Batı felsefesinde meydana gelen bu değişiklikler, insan ahlakında geniş yaralara sebep olmuş ve günümüzdeki şiddetli sorunlara zemin hazırlamıştır.¹¹⁰

İslam inancında melek kavramı, Kur'ân ve hadislerde geçtiğine göre, latif cisimli ve nuranî yapıli değişik şekillere dönüşebilen, ruhanî varlıklar¹¹¹ olup Allah'a İbadet ve itaatle meşgul olan asla onun emrinden çıkmayan mahlûklardır.¹¹² Erkeklik ve dişilikleri olmayıp, sayıları sabittir. Yeme, içme ve uyuma gibi insanî özellikleri yoktur. Bedenî arzulardan uzak, nefsanî istekleri bulunmayan kanatlı varlıklardır.¹¹³

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Kur'ân'da geçen meleklerle ilgili ayetleri tefsir ederken melek ve melaike kavramlarının kelime ve terim anlamlarına açıklık getirdikten sonra bu kavramların kelime itibariyle risalet görevini barındırdıklarını ve bu görevinin emir tebliği mi yoksa fiil tebliği mi sorusuna şöyle cevap vermiştir. "Kur'ân ayetlerinin delaletlerine göre her ikisinin de bulunduğunu anlıyoruz. Peygamberlere v hatta yine meleklerle ilahî emirleri tebliğ eden melekler bulunduğu gibi cihad ve diğer hususlarda fiilen kuvvet ve yardım getiren melekler de bulunuyor."¹¹⁴

Bunların yanı sıra bir de "er-Rûh" özel ismiyle bir özel melek de geçmektedir. Hâlbuki âlemde hiçbir olay olamaz ki, ona ilahi kudretin bir özel

¹¹⁰ Yazır, a.g.m., s. 37

¹¹¹Müslim, zühd, 60.

¹¹² Tahrim, 66/6; Nahl, 16/50.

¹¹³ Fâtır, 35/1.

¹¹⁴ Yazır, Hak Dini, I/261.

ilişkisi bulunmasın. Şu halde melekler topluluğu, ilahî kudret ve tekvinin vahdetten kesrete dağılmasını ve onun özel çeşitlenmesini, belli olup ortaya çıkmalarını ifade eden yapıcı prensipler olarak düşünölmek gerekir. Ve kâinata hiçbir şey, hiçbir olay, hiçbir fiil ve kudret düşünölemez ki böyle bir risalet ile vaki olmuş olmasın. Bunda başka bir çeşit melekler daha vardır ki, bunlar olayları yaratılmadan önce, emre ve kelama ait durumları, diğere deyimle ruhi durumları düşünönen varlıkların ruhi cereyanlarına ait ilahi emirlerin özel görünömlerini ifade ederler.”¹¹⁵

Hamdi Yazır, pozitif dinin melek anlayışına karşı her ne kadar doğrudan bir eleştiride bulunmasa da yukarıdaki açıklamalarından yola çıkarak pozitif dinin koruyucu melekleri konumunda olan anne, karı ve kız evlat şeklindeki melek anlayışı, ve meleklerin asıl mahiyeti ruhani iken insan şeklinde indirilmesi İslam Dininin melek anlayışına uygun olmadığı için zımnen de olsa onlara karşı bir tavır aldığını ortaya koymaktadır.

2.3. EVRİMCİ POZİTİVİZM ELEŞTİRİSİ

Bu akım Herbert Spencer (1820-1903) tarafından kurulmuştur. Spencer basitten birleşige doğru farklılaşan tabii evrim sürecinin kimyasal düzeyden hayvanlar ve bitkilerin biyolojik yapılarına doğru ilerlediğine inanmış ve bu seyrin insan medeniyetinin gelişim sürecine de uygulamıştır. Bu anlayışa göre âlem bir birlik olup bu birlik içerisinde sebeplilik yasası, mevcudatın tümü ile doğa olaylarını birbirine ilişkilendirmek şekliyle kuşatmıştır. Yine evrimci düşüncesi devamlı bir oluşumu ifade etmektedir. Âlemin kendi zatiyla değişme aşamalarını oluşturduğuna, öncelikle inorganik şekillerin daha sonra canlılar dizisini oluşturduğuna inanılmaktadır.¹¹⁶

Spencer'e göre evrimin varlıklarla ilgili görünömlerinin tümü birer bilim tarafından saptanacak, felsefe ise bu bilimsel neticelerin tamamıyla birleşik olan bilgisini en kapsamlı anlamındaki genellemelere gitmek suretiyle ortaya koyacaktır. Başta Spencer olmak üzere evrimci pozitivistler, sosyal pozitivistlerde görölen ilerleme kavramının yerine ana fikirleri çok da farklı olmayan evrim düşüncesini

¹¹⁵ Yazır, Hak Dini, I/262.

¹¹⁶ Bolay, a.g.e., s. 119.

geliştirmişlerdir. Buna göre fizik, biyoloji ve jeoloji sahalarında oluşturulan evrimci düşünceleri inorganik ve organik âlemden devam edip beşeri ve tarihsel alana kadar yaymıştır.¹¹⁷

2.3.1. Canlıların Evrimi Eleştirisi

Evrin teorisini ünlü İngiliz bilim adamı Charles Darwin (1809-1882) ortaya atıp geliştirdi. Darwin'e göre canlılardaki değişimler rastgele ve tesadüfe dayalı olarak meydana gelmiş ve insan aklını hayrete düşüren bu muazzam canlı türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kadar değişik canlı çeşitlerinin arasındaki hayatta kalma kavgasında ise güçlü olanlar yaşamlarını devam ettirmek suretiyle kendi özelliklerini gelecek nesillere irsiyet yoluyla intikal ettirmiş, güçsüz ve zayıf kalanlar ise tabii seleksiyon neticesinde yok olup gitmişlerdir.¹¹⁸

Ona göre canlıların yapılarındaki bu kadar mükemmellik, yaşamlarını devam ettirmek, sahip oldukları fonksiyonlarını yerine getirmek ve nesillerini devam ettirebilmek için ellerinde bulundurdukları yetenekler ve organların hiçbiri, güç ve kudret sahibi olan bir yaratıcı (Allah) tarafından yaratılmış ve programlanmış değildir. Onlarda bulunan bu özellikler, canlılarla birlikte içinde yaşamlarını sürdürdükleri bir çevreden gelen farklı etkileşimler arasında uzun zaman devam eden bir mücadele neticesinde kendiliğinden oluşmuştur. Bu şekilde canlılar âlemi, çağlar boyu bir evrim görmüş ve zamanla daha mükemmel hale gelmiştir.¹¹⁹

Hamdi Yazır, zikredilen evrim düşüncesi üzerinde, Kur'an'daki yaratılışla ilgili ayetleri tefsir ederken hem dinî hem de mantıksal deliller getirerek açıklamalarda bulunmuştur. O tabiatta canlılarla alakalı bir kısım değişim ve gelişmenin olduğunu kabul etmekle birlikte gelişme ve değişimin faili konusunda evrimci düşünceye karşı çıkmıştır. Ona göre canlılardaki seçilme ve değişimin faili tabiat olmayıp tabiatlar ötesinde her şeye hâkim olan yaratıcıdır. Tabiatta çeşitlenmeler meydana geldiği için ilk yapıcı değil, nihayet ikinci bir faildir. Tabiat başlı başına bir eksiktir. "Eksikten tabiatıyla bir tam çıkamaz".¹²⁰ Kanunu çerçevesinde tabiatın kendisinin yaratılmış olduğunu, bu nedenle canlıların yaratılışı konusunda herhangi bir rol

¹¹⁷ Kutluer, a.g.e., XXIV/335.

¹¹⁸ Şemseddin Akbulut, *Darwin ve Evrim Teorisi*, Yeni Asya Yayınları, 11. Bas, İstanbul 1982, s. 15.

¹¹⁹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998, s. 425-426.

¹²⁰ Yazır, *Hak Dini*, I/281.

sahibi olmadığını aklî ve naklî delillerle kanıtlamış ve karşı tarafın düşüncesini çürütmüştür.

Yazır'a göre eksikten tabiatıyla bir tam çıkmaz yani bir okkalık ağırlığı iki okkalık ağırlığın sürüklemesi imkânsızdır. Şayet sürüklediği farz edilirse o zaman herhangi bir şeyin yok iken sebepsiz ve illetsiz geldiğini kabul etmek gerekir ki, böyle bir durumda akıl, ilim ve fenden söz etmek mümkün değildir. Çünkü illet (sebeup) ve tezâyüf-i illet (hükümün illete izafesi) yasası inkâr edildiği takdirde herhangi bir şeyin bilinmesi muhal olur. Öyleyse bir kurttan bir kelebek bile meydana gelirse tabiatıyla olmayıp ilk failin tesiri ve seçimiyle gerçekleşir.¹²¹

İlmin olmazsa olmazlarından olan bu ilkelerden dolayı, bir birlerine yakınlık derecesi olan tek cins hayvanları, deney ve tecrübenin prensiplerine ters bir şekilde, kesin olarak birbirinden başkalaşım yaptırmak doğal olmadığı gibi zorunlu da değildir. Herhangi bir olay hususunda önerme olsun diye “kurbağalar balıktan doğmuş” demek için deney ve tecrübe edilmiş bir örneğe ihtiyaç duyulur. Kendisinde mantıkî bir gereklilik ve tecrübenin delaleti olmayan bu tür bir hükmün verilmesi ne fenne ne de felsefeye uygun bir hüküm olur. “Kurbağalar balıktan doğmuş” önermesinde hangisinin hangisinden doğduğunu basit bir mantığın bildirmesi imkânsızdır. Bunun ya gözlem ile deney veya vahiy bildirebilir. Tabiat düzenli olduğu müddetçe şüana kadar maymundan insan, balıktan da kurbağanın doğduğu ve meydana geldiği asla müşahede edilmemiştir.¹²²

Sonuç olarak Hamdi Yazır'a göre canlılar ilk olarak Allah tarafından yaratıldığı gibi dünyada yaşamlarını sürdürüp nesillerini devam ettirmeleri de sahip oldukları mükemmel vücut yapıları sebebiyle değil, Allah'ın onlara takdir ettiği güç sayesinde.

2.3.2. İnsan Evrimi Eleştirisi

Biyolojik evrim teorisi kapsamında değerlendirilen insanların evrimleşmesi de bir nazariye olarak Charles Darwin (1809-1882) tarafından ortaya atılıp geliştirilmiştir. Ona göre insan da diğer canlılarda olduğu gibi büyük ölçüde

¹²¹ Yazır, *Hak Dini*, I/ 281.

¹²² Yazır, *Hak Dini*, I/282.

değişikliğe uğramıştır. Aynı soydan gelen insanlara dikkat ettiğimizde biri diğerinin aynısı olan iki bireylerin bulunması imkânsızdır. Eğer milyonlarca yüzün birbiriyle karşılaştırılacak olursak yine de her biri diğerinden farklı çıkacaktır. Hatta insan organlarının çeşitli parçalarının boyutlarında bile büyük çapta farklılık gözlemlenmiştir. Bu değişkenliğin sebepleri araştırıldığında daha aşağıda yer alan hayvanlarda görüldüğü gibi, insanların da her türün birkaç nesil boyunca etkisi altında kaldığı şartlarla bazı ilişkileri olduğu anlaşılacaktır. Evcil hayvanlara bakıldığında doğada yaşayan yabani hayvanlardan daha fazla değişken olduğu görülür. Bunun nedeni ise etkisinde kaldıkları koşulların çeşitlenmiş ve değişken niteliğinden dolayıdır. Farklı insan ırkları da bu bakımdan evcilleşmiş hayvanlara benzerlik göstermektedir.¹²³

Maymundan insana geçiş evresini açıklarken doğa bilginleri, insana benzeyen maymunları iki gruba ayırmışlardır. Bunlardan biri dar burunlu maymunlar (catarrhine) ya da eski dünya maymunları, diğeri ise yassı burunlu maymunlar (platyrrhine) ya da yenedünya maymunları şeklindedir. Bunlardan ilki dar burunlu maymunlar ya da eski dünya maymunları olup insanın evrim zincirinde yer almış ve çok eskiden tükenmiş bir türdür. İnsan da ilk tür maymunlardan türemiş ve azda olsa ayırt edici görünümü kaba bir şekilde ondan edinmiştir.¹²⁴

Hamdi Yazır evrim teorisiyle ilgili tefsirinde insanın yaratılışına dair ayetleri değerlendirirken kapsamlı bir şekilde değinmiştir.¹²⁵ Yazır insanın kendi kendine ortaya çıkmadığını, başlangıcı olmayan ezeli bir varlık olmadığını, aksine Allah tarafından tedrici olarak ilk madde olan topraktan yaratıldığına açıklık getirmiş ve şöyle devam etmiştir: Eskiden bir kısım doğa bilimcileri tarafından yeryüzünde insanlığın ezeli olduğu iddia edilmişse de günümüzdeki doğa bilimlerinde yeri bulunmamıştır. Fakat bazıları görüyoruz ki bunlar dünyadaki insanların nesillerinin esas itibarıyla ayrı ayrı köklerden geldiğini iddia ederek insanlar arasında genel bir kardeşliğin doğal olamayacağını ifade etmişlerdir. Bunlar şu hususu düşünmekten aciz kalmışlardır:

¹²³ Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Öner Ünal, Onur Yayınlar, 4. Bsk, Ankara 1980, s. 28-29.

¹²⁴ Charles Darwin, a, g, e, s. 138.

¹²⁵ Bakara, 2/35-39; Kehf, 18/37; Mü'minûn, 23/12-16.

“İlim her zaman “asıl birlik” görüşünü takip etmekte olup mümkün olduğu müddetçe olağanüstü olmanın azalmasını istemiştir. Gerçeğe bakıldığı zaman hayvanlar arasında hiçbir türün diğerinden geliştiğine dair herhangi bir delile veya tecrübeye rastlanmamıştır. Yani her zaman insan, insandan; at attan; maymun ise maymundan doğmuştur”.¹²⁶

Yazır’a göre bu teori ilmi bir gerçeklik ifade etmiyor. Bu nedenle tefsirinde insanın yaratılışı ve cennetten yeryüzüne inişiyle ilgili ayetleri açıklarken öncelikle bütün varlıkların müessirinin Allah olduğunu vurgulayarak başlamıştır. Ona göre bütün canlıların yaratılışı için esas olan tek bir madde söz konusudur o da topraktır. Bu asıl maddeden hayatın ortaya çıkması için bir yapıcı nedene ihtiyaç duyulur ki, o eksikliğe kemal versin. Tabiatın çeşitlenmeleri müşahede edildiğine göre, tabiat ilk yapıcı değildir. Nihayet ikinci derecede bir faildir. Eksik olan bir şeyden tabiatıyla bir tam çıkamaz. O zaman bir kurttan bir kelebek bile çıkarsa tabiatıyla olmayıp ilk failin etkisiyle ve istemesiyle çıkacaktır.

Yine Hamdi Yazır’a göre tabiatla canlılar arasında gelişme ve değişme yok değildir. Fakat meydana gelen bu gelişmeye sebep olan tabiat olmayıp, tabiatlar üzerinde hâkim olan ve onları yöneten yaratıcıdır. Şayet tabiat hâkim olsaydı toprak ve çamur olduğu gibi kalır ve ondan bir canlılık meydana gelmezdi. İnsan ve nutfe gelişmesi ve seçilip çıkarılması asla olmazdı. Nutfe yaratıldıktan sonra da kendi tabiatını aşamazdı. Bütün bunlardan bilinmektedir ki, insanın, tabî olan nutfeden oluşması evrelerinde de insanı yaratan nutfe tabiatı değildir. Nutfeye o yaratılış değişimini veren yüce yaratıcı Allah’tır.¹²⁷

Yazır’a göre evrim teorisi tecrübeye dayanan Pastör nazariyesine de tamamen uymamaktadır. Bu konuyla ilgili “insanların maymunluğa inişi”¹²⁸ Kur’ân ise bize bazı bildirilerde bulunuyorsa da, zıddını haber vermiyor. Bize her zaman insan olduğumuzu ve bir babanın evladı olmamız sebebiyle hep kardeş olmamızı haber vermektedir. Şu halde temelinde ilmi bir hakikati barındıran, tekâmül nazariyesinin doğru olmayan bir uygulamasına inanmak için günümüzde hiçbir akla ve mantığa

¹²⁶ Yazır, *Hak Dini*, I/281.

¹²⁷ Yazır, *Hak Dini*, I/282.

¹²⁸ Bakara, 2/65.

uygun olan bir sebep bulunmamaktadır. Bütün bunlardan hareketle tek gerçek insanın yeryüzünde doğmasıdır ki, buda bir seçime tabidir. Fakat bu seçme de tabii olmayıp Allah'a aittir. Netice itibariyle Âdem Allah'ın yaratmasıdır.¹²⁹

2.3.3. Sosyal Darwinizm Eleştirisi

Darwinizm düşüncede, evrenin varlığı yaratılışla değil de evrimle açıklanmıştır. Akımın İslam dinin vurguladığı evrenin yaratılmışlığına karşı olduğu için sadece Hamdi Yazır değil, birçok İslam âlimleri tarafından eleştirilere tabi tutulmuştur. Bunlardan İsmail Hakkı İzmirli, Filibeli Ahmet Hilmi, Mustafa Sabri Efendi ve Ömer Nasuhi Bilmen gibi Müslüman din âlimleri örnek gösterilebilir. Konumuza örnek olması hasebiyle Sabri Efendi ve Ömer Nasuhi Bilmenin Darwinizm'a karşı görüşlerine değineceğiz.

Sabri Efendi doğrudan evrim teorisini hedef alarak görüş beyan etmemiştir. Onun konuyla ilgili görüşlerini beyan etmesinin asıl nedeni, Mısır'da Darwin teorisinin yayılması ve bazı kimselerin ayetlerden hareketle Kur'an'ın evrim teorisine karşı olmadığını ortaya atmalarıdır. Sabri Efendi, Nisa Suresi 1. ayetinde yer alan "nefs-i vahide" ifadesinin Hz. Adem'e işaret etmediği kabulünden hareketle insanın maymundan türemiş olabileceği görüşünü dile getirenleri şiddetle eleştirmiş ve ayetlerden yeni manalar çıkarmak hedefiyle yapılan tefsir faaliyetinin, tefsirden ziyade tahrif olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰

O söz konusu ayetle ilgili görüşlerini beyan ederek Kur'an ayetlerinden hareketle böyle bir teorinin Kur'an tarafından onaylandığını kabul etmenin imkânsız olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte O, insan ile maymun arasındaki tek benzerliğin organik yönden olabileceğini söyleyerek bu durumun söz konusu iki varlık arasında ittisal ve intikal aracı olamayacağını vurgulamaktadır.¹³¹

Mustafa Sabri Mevkıfu'l Akl adlı eserinde, Batıda ortaya çıkan görüşlere yönelik eleştirilerine yer verdiği görülmektedir. Bu bağlamda Darwinizm'e dair fikirlerine de yer veren Sabri Efendi söz konusu teorinin tahminden öteye

¹²⁹ Yazır, *Hak Dini*, V/283.

¹³⁰ Sabri Mustafa, *İnsan ve Kader*, Çev. İsa Doğan, Kültür Basın Yayın Bitliği, İstanbul 1989. S. 18-20.

¹³¹ Sabri, a.g.e., s. 20.

gitmediğini ifade ederek maddecilerin bu teoriyi Allah'ı inkâr etmek için kullandıkları vurgulamaktadır. O, maddecilerin tecrübe ve deneyi esas almalarına rağmen, evrim teorisinin tecrübe ve deneye dayanmadığını ifade ederek onları eleştirmektedir.¹³²

Darwinizm'e karşı görüş serdeden bir diğer İslam âlimi de Ömer Nasuhi Bilmendir. O, tekâmül nazariyesinin hayale dayalı, hayatın kaynağını açıklama yetkinliğinden uzak, fenni ve tecrübî değeri olmayan bir faraziye olarak tanımlamıştır. Bilmen, Allah'ın ilk olarak maddeleri ardından birtakım hayvanları ondan sonra insanı yaratmasının birer tekâmül safhaları olarak anlaşılabilceğini ve bu durumun da Allah'ın hikmetinin bir gereği olduğunu dile getirmiştir. İddia edildiği gibi bir tekâmülün ancak kesin delil olan nassa dayalı olması gerektiğini ve böyle bir nassın da bulunmadığını belirtmektedir.¹³³

Bilmen'e göre, kâinatta bir tekâmül yasaının varlığı kabul edilir. Fakat söz konusu tekâmül insanın hayvandan, hayvanın bitkiden türediği şeklinde değildir. Bu, varlıkların kendi iç dinamikleri ile yine kendi içlerinde yaşamları boyunca geçirdikleri değişim ve dönüşüm şeklinde olabilir. Örneğin anne karnındaki ceninin bebeğe daha sonra yetişkin insana dönüşmesi süreci gibi Ona göre insanın hayvandan, hayvanın da bitkiden türediği görüşünün kabul edilmesi mümkün değildir.¹³⁴

Sosyal Darwinizm'e dair günümüzde de geçerliliğini koruyan en etkili eleştiriyi Rus anarşist Pyotr Kropotkin yapmıştır. O, 1902 yılında yayınladığı *Hayvan ve İnsan Dünyasında Karşılıklı Yardımlaşma* adlı eserinde evrimin motorunun sosyal Darwinizm'deki en iyi uyum sağlayanın hayatta kalması ilkesi olmadığını karşılıklı yardımlaşmanın evrenin ilerleyici ögesinin teşkil ettiğini ifade etmiştir.¹³⁵

¹³² Sabri, Mustafa, *Mevkıfu'l Akl ve'l İlm ve'l Alem min Rabbi'l Alemin ve İbadihi'l Murselin*, Daru'l İhyai't- Turasi'l Arabi, Beyrut 1921. S. 301-302.

¹³³ Bilmen Ömer Nasuhi, *Mülâhhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslamiyye*, Cevat Şen Kitabevi, İstanbul 1962. S. 24-27.

¹³⁴ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam*, Fethi Demir Matbaası, İstanbul 1955. S. 267-277.

¹³⁵ Tezkan, Yılmaz-Taşar, M. Murat, *Dünden Bugüne Jeopoliti: Dünya ve Türkiye*, Ülke Yayınları, İstanbul 2013. 51.

Kropotkin'in dayanışma ve yardımlaşmacı toplumlara dair birçok örnek vermiş bunlar arasında Anadolu'dan bir Türk köyü de yer almıştır: “Bir Türk köyünün iç örgütlenmesini ve takdire şayan karşılıklı yardım âdet ve gelenek ağını anlatabilirim.” O yine sözlerine şöyle devam eder: “Loncalar, kardeşlikler, dostluk cemiyetleri adı altında bulunan ve Rusya'da *dazestvo*, *minne*, *artel*, denen, Sırbistan ve Türkiye'de esnaf cemiyetleri, Gürcistan'da *amkari* vs. denen bu birlikler, Ortaçağ'da öylesine önemli bir gelişme gösterdi ve şehirlerin özgürleşmesinde o kadar önemli bir rol oynadı ki, bunlar hakkında ciltler dolusu eser yazılmıştır.”¹³⁶ Kropotkin bu sözüyle Darwinci Evrim düşüncesine alternatif görülebilecek ve tarihsel olgularla desteklenmiş bir yorum yapmayı başarmıştır

2.3.4. Mekanik Kâinat Tasavvuru Eleştirisi

Mekanik kâinat tasavvuru ve determinist düşünce, evrimci pozitivistle paralel olarak ortaya çıkıp gelişmiştir. Bu akıma göre canlıların yaşamı da dâhil kâinatta her ne varsa hareketlerin intikaline ve değişmesine bağlı olarak fiziksel olaylardan sosyal olaylara kadar her biri mekanik kanunlar ve verilerle açıklanarak izaha kavuşturulacaktır. Bu yöntemin her türlü olayları açıklamada yeterli olduğunu iddia etmişlerdir. Bu felsefî düşünceye göre kâinat bir makineye benzetilmiştir. Bu makine baştan sona mekanik olarak basınç ve çarpma kanunlarına göre çalışmaktadır. Kâinatın çalışmasında artık Allah'ın müdahalesine gerek yoktur. Allah tabiatı ilk yarattıktan sonra, tabiat kendi işleyişi ile ilgili her şeyi sıkı bir zorunluluğa bağlamış, artık tabiat kendi yasalarına mutabık olarak çalışmaktadır.¹³⁷

Bu akım, kâinattaki meydana gelen bütün olayları bir kısım zorunlu sebepler silsilesinin tayin ettiğini iddia ettikleri için hür iradeyi kabul etmekten kaçınmışlardır. Yani güç ve kudret sahibi olan Allah'ı inkâr etmektedirler. Onlar hür irade, tesadüf ve mucize kavramlarını kabul etmemişlerdir. Gerekçe olarak da tabiat kanunlarının genel ve düzenli bir şekilde çalışmakta olduğunu sunmuşlardır. Bu nedenle de tabiatta mutlak bir başlangıcın ve ilk sebebin olmadığını öne sürmüşlerdir.¹³⁸

¹³⁶ Pyotr A. Kropotkin, *Evrimin Bir Faktörü Karşılıklı Yardımlaşma*, çev. Işık Ergüden-Deniz Güneri, Kaos Yayınları, İstanbul 2001, s. 231.

¹³⁷ Bolay, a.g.e., s.43-44.

¹³⁸ Bolay, a.g.e., s. 61.

Hamdi Yazır, kâinata bir takım yasaların varlığını kabul etmiş ancak bu yasaların bir yaratıcısı olmadan kendi kendine var olup devam ettiğini reddetmiştir. Ona göre kâinat mutlak bir güç ve irade sahibi âlemlerin Rabbi olan Allah tarafından yaratılmış ve tedrici olarak olgunluğa kavuşturulmuştur. Söz konusu terbiye ve olgunlaşma kanunlarının hareketi, kâinatın her noktasında her an görülmektedir. Dolayısıyla bu kadar harika bir eserin yaratma ve terbiye etme eyleminin ancak sonsuz kudret sahibi olan Allah'a ait olduğunu, her birimiz kevnî ayetleri okumakla anlayabilmekteyiz. Yazır, determinist düşünce eleştirilerini şu şekilde dile getirmiştir:

“Bazı filozoflar ise kâinatın şeklinin basamak basamak gerçekleşen bir terbiye ve olgunluğa kavuşturma kanunu takip ettiğini görmekten aciz kalmış ve bazıları da kâinatın sebepli ve sebepsiz bir şekilde birden bire meydana geldiğini savunmuştur. Diğer bir kısmı ise tabiat kanunu ilkesini delil getirmek suretiyle kâinatın kadim olan bir varlık tarafından sonradan meydana getirildiğini neredeyse inkâr etmiş ve bugünkü şeklinin başlangıcının olmadığını iddiaya kalkışmıştır”.¹³⁹

Bu akıma göre insan, ancak insandan meydana gelir ve insan ezelden beri vardır. Kâinata ilerleme ve gerileme olayları hiçbir anlamı ifade etmediği gibi, bir şey isteyip kazanmanın da bir anlamı yoktur. Kâinata eskiden beri var olan bütün varlıklar kendi çeşitleriyle serpilmiş, uzayda herhangi bir ortak nizamı takip etmeyen cansız cisimler ve bu cisimlerde sayısız varlık türleri kendilerine özel bütün tabiatlarıyla önceden beri mevcut olan bir zorunluluk içerisinde akıp gitmektedir. Hakikatte onların bu sözleri deney ve akılda uygun olmayan hatta taban tabana zıt olan birer katmerli cahillikten başka bir şey değildir. Günlük hayatımızda bile gözlemleyebildiğimiz eşya türlerinin dün yok iken ufacıktan meydana geldiğini ve büyüyüp geliştiğini vakti gelince yine gözlerden kaybolup gittiğini müşahede etmekteyiz.¹⁴⁰

Söz konusu değişimin gözlem alanımız dışında olan eşyalar için de akılla bilmemiz mümkündür. Örneğin: bir yerde bir adacık ortaya çıktığı zaman yavaş yavaş geliyor, toprakları taşlaşıp eriyor, madenleri filizleniyor, kendisinde bulunan

¹³⁹ Yazır, *Hak Dini*, I/76.

¹⁴⁰ Yazır, *Hak Dini*, I/77.

kayaların ve toprakların içinde bulunan tohumlardan türlü türlü bitkiler, ağaçlar türeyerek gelişip sonu geldiğinde kaybolup gidiyor. Aynı örneği: insan üzerinden verecek olursak, değersiz bir spermada onlarca insan tohumu bulunuyor ve bundan da aşılama neticesinde yavaş yavaş canlanma derecelerini kat ederek embriyon, ondan canlı ve kemikli bir cenin ve ondana da ağlayarak dünyaya gelen bir bebek oluyor. Daha sonara aşamalı olarak çocukluk, gençlik devrelerini geçirdikten sonra, nihayetinde iyi veya kötü bir ruha tebdil olup dünyadan göç etmeye hazırlanan yaşlı ve zayıf bir adam olur. Kısaca zaman ve mekân içinde sayılmayacak kadar fazla şuur yükleriyle yaşayan ve an be an şekilden şekle değişerek varacağı son yere varmaktadırlar. Bu kadar değişmelere rağmen hiç değişmemiş gibi “ben ben” deyip giden adamlar hep geçip gitmektedir. Bütün bunlar bize gerçek ve daima var olan güç ve irade sahibi Allah’ın varlığını ve birliğini göstermektedir.¹⁴¹

Yazır eser ve müessir ilişkisini açıklarken de determinist düşüncüyü eleştiriye tabi tutmuştur. Ona göre kâinatın herhangi bir zerresine bile basiret gözüyle baktığımızda onda muazzam sanatları ve ilim sahibi olan bir müessirin eserlerini müşahede ediyoruz. Mutlak âlim ve kadir olan bir yaratıcının (müessirin) bulunduğunu elbette ki kabul edeceğiz. Hatta bu durum insanlarda bulunan bir hiss-i tabîî gibidir. Ne yazık ki insanların birçoğu bu hiss-i tabîîlerinden bile uzak kalmışlar. Geriye dönüp baktığımız zaman günümüze kadar tarihin hiçbir kesiminde insanların az bir kısmı hariç, âlemin böyle bir müessirden müstağni olduğunu ve kâinata her şeyin birden bire yaratılıp başıboş bırakıldığını kabul etmeye kail olamamıştır. Bu nedenle göze görülen ve akıl ile sabit olan bu durum karşısında kâinatın sonradan yaratılması, terbiye edilip gelişme gibi hususları reddetmek psikolojik bir bunalım ve katmerli cahillikten kaynaklanan bir sapıklıktır.¹⁴²

Yazıra göre kâinata yaratma ve olgunlaşmanın yani “tabiatta olgunlaşma yasasının geçerliliği” ilahi bir kanun olması ve Allah Teâlâ’nın da mutlak kadir olarak bunun tam sebebi olması, ilim ve felsefe ile de sabit olmuştur. Ancak burada gerçeğin farkına varan hikmet ehli olanların sözlerini anlamayarak yanlış yorumlayan veya bilerek çalıp kötüye kullanan bir takım düşünceleri de görmekteyiz

¹⁴¹ Yazır, *Hak Dini*, I/78.

¹⁴² Hamdi Yazır, “Ulûm-i İslâmiye-Âleme Bir Nazar”, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Kadar Makaleler*, s. 55.

ki, bunlar gelişmeyi Allah'ın terbiyesi neticesinde olduğunu kabul etmeyip ilk müessiri devre dışı bırakmaktadır. Onlar, tesir eden bir varlık olmadan sebepsiz bir şekilde kâinatta bizzat zorunlu ve geçerli olarak hâkim olan bir yasanın olduğunu iddia ediyorlar. Bu akım ilim, fen ve felsefenin bütün gücüyle bu iddianın karşısında olmasına rağmen Allah'ın rabliğini ve terbiyesini değil, tabiatın gelişmesinin, tabiata hâkim olan zatın (Allah'ın) bizzat kendisi gibi zannediyorlar. Bu şekilde insanların tabiattaki canlıların en mükemmeli değil, mutlak varlığın en mükemmeli addediyorlar.¹⁴³

Yazır'a göre âlemdaki bütün aktiviteleri harekât ile açıklamaya çalışanların bazıları söz konusu faaliyetlerin izaha kavuşturulması için mekanik nazariyesini yeterli bulmuşlar. Ancak kâinattaki harekâtın mekanik yasasıyla yönetildiğini beyan etmekle ilk müessir olan Allah Teâlâ'nın inkâr anlamında olmadığını farkına varamamışlardır. Aksine benimsedikleri mekanik nazariyesi Allah'ın varlığını açıklayan en büyük delillerden biridir. Çünkü mekanik kavramı felsefe diliyle izah edildiği zaman mekanik bir sistemle çalışan her makinede olduğu gibi dışarıdan uygulanan bir hareket ettirici gücün, atalet kanunu çerçevesinde tesiriyle izah demektir. Aynı şekilde fen ve ilim olmadan bir makinenin üretilip çalıştırılmasının mümkün olmadığını sonuna kadar savunanlar, âlem makinesini oluşturup sürekli olarak yenilemek suretiyle işletmek için her şeye kadir olan bir yaratıcının var olmasının zaruri olduğunu idrak edememeleri de şaşırtıcı bir durumdur.¹⁴⁴

Yazır, mekanik kâinat tasavvurunu benimseyen pozitivistlerin nedensellik anlayışını da eleştiriye tabi tutmuştur. Ona göre nedensellik en genel anlamda şu şekilde ifade edilir:

“Yok iken var olabilenin mutlaka bir sebebi vardır” başka bir deyişle “sonradan var olan her şeyden önce bir varlık vardır ve onun etkisi altındadır” kanunundan anlaşılmaktadır ki, yokluk varlığın sebebi olamayacağı gibi yoktan bir şeyin meydana gelmesi de düşünülemez. Daha açık bir ifadeyle yok iken var olan her şey, kendilerinde bulunan o yokluktan kendi kendine değil, varlığı zorunlu olan bir

¹⁴³ Yazır, *Hak Dini*, I/79.

¹⁴⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, “İlhâd Ne Büyük Cehalettir”, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Kadar Makaleler*, s. 300.

yaratıcının yaratması neticesinde meydana gelmektedir. Özetle her olayın kendisinden önce bir sebebi vardır. Yine sebep ile sonuç arasında bir ilişki vardır. Sebep biterse sonuçta biter. Sonuçlar bilindiği zaman sebebi kesin olarak bilinir.

Neticeler her ne kadar fazla olursa olsun sebepler toplamının kuvvetini aşamaz ve onunla denk olurlar. Örneğin bir okkalık kuvvet iki okkayı geçememesi, çünkü böyle bir durumda yokluğun varlığa sebep teşkil etmesi lazım gelir. Bu da bir şeyin yok iken kendiliğinden yoktan var olma anlamına gelir. Bu ise sebebiyeti reddetmek ve bu nedenle ilmin kendisini geçersiz saymaktır. İlimsiz cahil kesim bunu dile getirirse de ilim ve fen sahipleri bilerek söylemezler.¹⁴⁵

Tabiatla alakalı ilimlerin tamamında nedensellik ve nedenselliğin uyumu yasaasının mutlak bir hâkimiyeti vardır. Bu büyük yasa, bazen kendini koruma oranıyla, bazen de uygunluğu, ilgi oranı ve katılım terimiyle izah edilir. Olaylarda akıl, ilim, idrak gibi neticeler müşahede edilmesine rağmen, bunların mutlak sebeplerini, bunlarla hiçbir alakası bulunmayan kör bir kuvvet, kör bir tabiat gibi düşünmek anlamına gelen tabiatçılığın, tabîî ilimlerde de hiçbir yeri ve konumu bulunmamaktadır. Bu nedenle tabiat bilginleri, dünyada tekâmül yasaasının mevcudiyetini kabul ederken kâmil olmayan kör bir tabiatın her şeyin başlangıcı ve sebebi olmasını değil, varlığı zorunlu olan Allah'ı sonsuz kemali ile düşünmek kaydıyla tabiatla olgunlaşmayı kabul edip izaha kavuşturmuşlardır. Eğer böyle olmazsa olgunlaşma yasaası sanatın ve ilmin özü olan nedensellik ve nedensellik orantıları kanununa ters olacağından bilimsel olamazdı.¹⁴⁶

Yazır konuyla ilgili görüşlerini, bir buğday tanesini örnek vererek söyle izaha kavuşturur:

“Bir buğday tanesi toprağa atıldığı zaman gerekli şartlarını tamamladıktan sonra biter, açılıp büyür ve sümbülenir sonunda her başakta yüz buğday tanesi verebilir. Bunu bir kat daha, bir kat daha katladığımızda dünya buğday ile dolup taşar. Bu durum, nicelikte olgunlaşma yasaasının en sade örneklerinden biridir.

¹⁴⁵ Yazır, *Hak Dini*, I/79.

¹⁴⁶ Yazır, *Hak Dini*, I/80.

Görüldüğü gibi bu aşama aşama oluşan olgunlaşmada tam sebebin ilk buğday tanesi olduğunu kabul edip, bütün bu olgunlaşmayı ilk buğdayın tabiatından çıkaracak olursak bu olgunlaşmanın başlangıcındaki bir üremenin neticesinde yüz ve nihayet sonu olamadığından böyle bir olgunlaşma iddiası ise “bir çarpı bir eşittir yüz eder” demiş gibi bir çelişki doğurur. Oysaki olgunlaşma bir ile birkaç sayı arasında “1+2+3+4+5=15” şeklinde olumlu ya da olumsuz bir oran takip eder. Biz eğer her şeyi kör bir tabiata bırakacak olursak bu durum “1=15” demek gibi olur. Bunu fen ve sanat şöyle dursun en basit akıl bile kabul edemez. Çünkü bu durumda yokluğun varlığa sebep teşkil ettiğini kabullenmek, ilim ve aklın üzerinde bina edildiği nedensellik yasası ile çelişkiye düşmek vardır. Gerçek şu ki, bir tabiatta her gelişmenin son safhasında kendi dışından gelen bir olgunluk bulunmaktadır ki bu doğal bir gelişme olmayıp terbiye sonucunda meydana gelen bir gelişmedir. Budan dolayıdır ki, bütün ilim ve sanatlarda, felsefe ve hikmetlerde temel bir kural bulunmaktadır ki, oda “Noksandan tam çıkmaz, fakat tamdan noksan çıkabilir” kuralıdır.¹⁴⁷

Yazır, çekim kanunu üzerinden de mekanik tasavvurcuları eleştiriye tabi tutmuştur. O’na göre atalet ve çekim yasaları ile değerlendirilen gök cisimlerinin mekanik ilişkiler içerisinde bulunması, bize ilk olarak şunu bildirir ki, uzaydaki sisteme dâhil olan gök cisimlerinin her birinin pozisyonu ve hareketi dıştan gelen bir etki ve basınca bağlıdır. Bu cisimlerin hiçbirinin hareket kaynağı kendilerinden olmadığı için tabii değildir. Dolayısıyla kâinatta bulunan zerrelere ve kürelerin de her birinin kendi dışından gelen bir basınca bağlılığı da böyledir. Bütünün hareketi de zorunlu bir şekilde hepsini etkileyebilen bir güce bağlıdır. Bunun için kâinat makinesini oluşturup harekete geçiren şey ise tabiat âlemi dediğimiz bu makinenin kendisi olamayıp onun üstünde olan bir güçtür. Aynı şekilde genel çekim yasası olarak adlandırdığımız denge kanunu da sadece o yaratıcının kudreti neticesinde yaratılan bir muvazenedir. Göklere direksiz yükseklik veren o’dur.¹⁴⁸

Netice itibarıyla Hamdi Yazır, kainatta hayat dahil her şeyi hareketlerin değişmesine bağlayan ve kainatın işleyişinde Allah’ın ihtiyacı olmadığını savunan

¹⁴⁷ Yazır, *Hak Dini*, I/80-81.

¹⁴⁸ Yazır, *Hak Dini*, V/117.

kati bir determinist anlayışa karşı dinî ve aklî delillerle birlikte bunların ifratçı görüşlerine karşı çıkmıştır. Yazır, “Hak Dini Kur’an Dili” isimli tefsirinde kâinatla ilgili ayetleri açıklarken karşı tarafın kâinata hür iradeyi reddetmeleri ve tabiat dışında bir tesirin varlığını kabul etmeme düşüncelerini eleştiriye tabi tutmuş ve bu aşırı fikirlerini kökten çürütmüştür.

2.3.5. Hissî Mucizeleri Kabul Etmeyenlerin Eleştirisi

Hissî mucizeler, insanların duygularına yönelik bir mucize olup tabiat kanunlarına aykırı bir şekilde meydana gelmektedir. Başka bir tabirle bunlara “kevnî mucizeler” de denilmiştir. Bu mucizelerin vuku bulmasıyla Allah’a inanmak isteyenlerin imanı güçlenirken, inanmamaya inat edenlerin de inkârları artırılmıştır. Bununla beraber hissî mucizelerin vuku bulması Allah’ın dilediği vakitte tabiat olaylarına müdahalede bulunmasının da bir göstergesidir.¹⁴⁹

Konuyla ilgili Kur’ân’da geçen ayetlere bakıldığında bazen hidayet bazen yardım ve bazen de helak mucizeleri şeklinde birçok defa peygamberlerin ellerinden vuku bulunduğu görülecektir. Örneğin Hz. Musa’nın değneğinin yılanı dönüşmesi,¹⁵⁰ Hz. İsa’nın Allah’ın izniyle ölülerin diriltmesi, alacalı hastaları ve anadan doğma olan körlere şifa vermesi¹⁵¹ ve benzeri olağanüstü olayların meydana gelmesi “hissî hidayet” mucizelerindedir. Yine Hz. İbrahim’in ateşe atılmasına rağmen ateşin yakmaması¹⁵² gibi hadiseler Kur’ân’da geçen “hissî yardım” mucizelere örnektir. “Hissî helak” mucizelerle ilgili ise Firavun ve ordusunun denizde boğulması¹⁵³ ve Nuh kavminin tufan ile yok edilmesi¹⁵⁴ gibi Kur’ân’da zikredilen olayları örnek verebiliriz. Hz. Peygamber’in(s.a.v.) hissî mucizeleriyle ilgili İsrâ¹⁵⁵ hadisesiyle ayın ikiye ayrılması¹⁵⁶ ve bunların dışında hadislerde geçen bazı olağanüstü olaylar örnek gösterilebilir.

¹⁴⁹ Halil İbrahim Bulut, *Kur’ân Işığında Mucize ve Peygamber*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002, s. 57.

¹⁵⁰ A’raf, 7/107; Tâ-Hâ, 20/19-21.

¹⁵¹ Âl-i İmrân, 3/49; Mâide, 5/110.

¹⁵² Enbiyâ, 21/67-70.

¹⁵³ Bakara, 2/50; A’raf, 7/136-137.

¹⁵⁴ A’raf, 7/59-64; Yunus, 10/71-73.

¹⁵⁵ İsrâ, 17/1.

¹⁵⁶ Kamer, 54/1.

Hamdi Yazır, tefsirinde olağanüstü olayları konu edinen ayetleri¹⁵⁷ açıklarken Hz. Musa'nın hissî mucizelerinden olan "asanın yılanı dönüşmesi" ve "beyaz el" ile ilgili görüşlere genişçe yer vermiştir. Bu mucizeleri kökten reddedip inkâr edenler ve tevil etmek suretiyle ilhada sapanlar diye iki kısma ayırmak suretiyle her iki gruba da karşı çıkıp eleştiriye tabi tutmuştur. Ona göre, Firavun ve peşinden giden kâfirler hak olan peygamberleri birer sihirbaz ve onların getirdikleri mucizeleri de birer sihir şeklinde göstermek istemişlerdir. Hatta günümüzde bile Hz. Musa'nın söz konusu olan bu iki mucizesini, karşı tarafın sihirbazlarının göz boyamalarına benzeyen bir sihir sanatı olarak bildirmek isteyen nice kâfirlerin olduğu gibi "beyaz el" mucizesini de karanlık bir odada koynundaki fosfor tozuna batırmakla elini parlattığını söylemeye çalışan nice sahtekârlar da bulunmuştur.¹⁵⁸

Bazıları da inkâr etmekle değil, tevil etmekle ilhada sapmışlardır. Onlara göre, Kur'ân ve önceki semavi kitapların bize haber verdiği bu bilgiler doğru olmakla birlikte ifade ettiği mana herkesin bilebildiği zahiri anlamında olmayıp birtakım kinayeli ve temsili anlamlar ifade etmektedir. Yani Hz. Musa'nın Firavun'a karşı getirdiği her iki mucize de ayrı ayrı olmayıp aynı şeylerdir. Bu da şu demek oluyor: Bu hüccetin çok açık ve güçlü olmasından dolayı karşı tarafa sunulduğu zaman batılcıların sözlerini geçersiz yapmak için onların dayanağı olan bütün delilleri yalayıp yutan bir ejderha gibi idi. Adı üstünde delilin çok açık ve güçlü olması itibarıyla da "beyaz el" özelliği verilerek açıklanmıştır.¹⁵⁹

Yazır'a göre böyle bir teville gitmek esas itibarıyla tabiat fikrine saplanmak suretiyle mucizeyi inkâr etmektir. Buda ilk yaratılış hadisesini kabul etmemekten kaynaklanmaktadır. Bunlar aslında bu tevilleriyle şunu söylemek istiyorlar: "Biz bir asanın yılanı dönüşmesi olayını müşahade etsek bile kabul etmeyiz ve Firavun gibi bu bir sihir deriz. Dolayısıyla herhangi bir haber-i sadık veya tevatür yoluyla buna benzer bir şey duyduğumuzda onu tevil ederiz." Bunların düşüncelerine göre, sanki Kur'ân Hz. Musa'nın getirdiği hüccetin sadece güçlü olması, inkâr edenlerin de bu kadar güçlü ve açık olan bir delili bile kabul etmediklerinden bahsetmiştir. Aslında o parlak belge ve hüccetin neden ibaret olduğunu açık bir şekilde ifade edilmediği farz

¹⁵⁷ Araf, 7/123

¹⁵⁸ Yazır, *Hak Dini*, IV/98.

¹⁵⁹ Yazır, *Hak Dini*, IV/98.

ediliyor. Kısacası bu kadar net ve açık olan bir yılan olayının yok sayılıp ortadan kaldırılması ve yalandır denilmesi isteniliyor.¹⁶⁰

Yazır, rivayeti sabit olan bir naklî delil karşısında akıl ve dirayetin konumu nedir sorusunu yöneltip karşı tarafın düşüncelerine bir cevap olarak açıklama yapmıştır. Ona göre nakli anlayıp kavrayan kuşkusuz ki akıldır. Dolayısıyla akıl ve dirayet dikkate alınmadığı zaman akıl veya nakilden söz etmek mümkün olmaz. Bununla birlikte şunu da unutmamak gerekir ki, aklın gerçek bir bilgi karşısındaki konumu o bilgiyi yaratıp üreten değil, sadece söz konusu bilgiyi alıp kabul edendir. Bu nedenle ilmin konusunun soyut düşünceler değil, hadiseler ve onunla ilgili haberler olduğunu ifade etmek gerekir. Aynı şekilde nakle dayandırılan bilgiler elde edinilen haberler cümlesindedir. Bu da akla, bilmediği şeylerin yeniden yeniye bir tür akışı demektir.¹⁶¹

Yazır, kâinatta olağanüstü olayların meydana gelip gelmeyeceği tartışmasını değerlendirirken tabiatçı filozofların konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde eleştiriye tabi tutmuştur: Tabiatçı filozoflar, olağandışı olayların gerçekleşmesine ihtimal vermemekle birlikte imkânını da reddederler. Onlara göre Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüşmesini kabul etmek müspet ilmin gereklilik prensibini yok sayılmasına neden olur. Yani küçük bir asadan büyük bir yılanın meydana gelmesi kabul edildiği zaman ufacık samandan bile bir adamın doğabileceği ihtimali de caiz görülmüş olur. Dolayısıyla gözümüzle müşahede ettiğimiz insanın ana ve babası olmadan birden bire ortaya çıktığını mümkün kılmış oluruz. Sonuç itibarıyla bu tür kabuller zaruri olan ilimleri iptal ve geçersiz kılacaktır. Bu da insan aklının safsataya sürükleyen ve kesinlikle imkânsız olan bir durumdur.¹⁶²

İşte tabiatçı filozoflar bu tür istidlalleriyle, biz daha yolun başlarındaiken lazım gelen olumsuzlukları kendimizden defederiz derler. Oysaki bu fikirleriyle uzaklaşmak istedikleri o ihtimaller, hakikatte öyle bir lazım gelmektedir ki, geçiştirilmesi neredeyse imkânsızdır. Şöyle ki, kâinatta devamlı bir şekilde oluşan olaylar ya müessiri olmadan meydana gelir veya bir müessirin tesiri ile vuku bulur.

¹⁶⁰ Yazır, *Hak Dini*, IV/99.

¹⁶¹ Yazır, *Hak Dini*, IV/99.

¹⁶² Yazır, *Hak Dini*, IV/101.

Eğer birinci seçenek kabul edilirse (etkensiz)¹⁶³ bu durum aklın sebeplilik ilkesine ters düşer. Zira varlıkların bir müessir olmadan kendiliğinden meydana gelmesi caiz görüldüğünde, bir insanın da ana babası olmadan kendiliğinden meydana gelmeyeceği ve dağlarında kendiliğinden altına dönüşmeyeceğini nasıl sağlanabilir? Çünkü tabiatta bir takım şeylerin herhangi bir etken olmadan kendi kendine meydana gelmesinin caiz görülmesi, başkasının da etkensiz ve tesadüfen ortaya çıkmasının caiz görülmesiyle aynıdır. Dolayısıyla kendi kabul ettikleri prensiplerine açıkça aykırı davranmış olurlar.

İkinci seçeneğe gelince yani “bir müessirin tesiri ile meydana gelmesi” tabiatçı filozoflarında genellikle görüşleri bu yöndedir. Bu durumda da iki ihtimal bulunmaktadır: Söz konusu etken ya zorunlu etkendir ya da isteğe bağlıdır. Zorunlu olduğu zaman bu zorlama ya herhangi bir tercih ediciyle bağlı olmaksızın etkenin bizzat zorlaması olacaktır yahut da bir tercih edicinin isteğine bağlı olarak yapılan bir zorlama olacaktır. Şayet bizzat zorlayıcı yani vacibü'l-vücûd bizzat bir tabiat olarak etken olsaydı o halde bütün kâinattaki varlıkların hepsinin kadim olması ve âlemde herhangi bir değişikliğin olmaması gerekirdi. Netice itibarıyla bizzat zorlayıcı olan tercihsiz failin zorlaması ihtimali de ortadan kalkmış olur.¹⁶⁴

Yazır, konuyla alakalı olarak gerekli cevapları izah ettikten sonra tabiatçı filozoflara karşı eleştirilerini şu ifadelerle noktalamaktadır: Nihayet müessirin dilediği zaman dilediğini yapabilen ve meydana getirmek istediği eserin kendi tercihiyle yaratabilme gücüne sahip olma görüşü isabetlidir. Sınırsız güç sahibi olan ve dilediğini yapan, ne dilerse onu gerçekleştirebilendir. Bu nedenle tabiatçı filozofların kaçınmak istedikleri olaylar her durumda karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde olağanüstülüğü caiz görmekten dolayı meydana gelen ihtimaller, ilim anlayışımızda bizi sofistliğe ve şüpheciliğe sevk edecek olursa o gibi ihtimallerin hiçbir durumda ortadan kaldırılmasında imkân bulunmamaktadır. Olağanüstülüğün imkânsız olmasını kanıtlayacak hiçbir delil de yoktur. Bununla birlikte bizim

¹⁶³ Yazır, *Hak Dini*, IV/102, “Bugün tabii ilimlerin gelişmesi, sebeplerin araştırılması ve sebepliliğin kabul edilmesi temeline dayalıdır. Ve “Hiçbir şey müessirsiz meydana gelemez.” Kuralı, fennin birinci ilkesini teşkil eder. Buna rağmen eski veya yeni bazı cahiller, kâinatın kendiliğinden ve bir tesadüf eseri olarak meydana geldiğini farz ederler...”

¹⁶⁴ Yazır, *Hak Dini*, IV/102.

varlıklarla ilgili bilginiz nispî ve izafî bir bilgi olmaktan ileri gidemez. Mutlak ve tam bilgi ancak Allah'a mahsustur.¹⁶⁵

Hamdi Yazır, mucizeyi tûmden reddedenleri eleştirmekle kalmayıp pozitivism düşüncesinden etkilenmek suretiyle mucizeleri tevil ederken tahrife varacak kadar ileri giden bazı İslam âlimlerini de sitemkâr bir şekilde eleştiriye tabi tutmuştur. Zikredilen şahıslar içerisinde Muhammed Abduh, Şibli Numani ve Seyyid Ahmed Han gibi âlimleri örnek gösterebiliriz. Biz burada konumuza örnek olması mahiyetinde Muhammed Abduh'un hissî mucizelerle ilgili görüşüne kısaca temas edip konuyla ilgili Hamdi Yazır'ın eleştirilerine değineceğiz.

Muhammed Abduh, Fil suresini tefsir ederken öncelikle bu surenin ana kavramları olan Ebâbîl, Tayr, Siccîl, Asf ve Me'kûl¹⁶⁶ gibi kelimeleri açıkladıktan sonra bu olayla ilgili aktarılan rivayetlerin mütevatir kısmını şu şekilde aktarmıştır. "Yemen'e hâkim olanlardan Habeşli bir komutan, Arapların Ka'be-i Müşerrefe'yi haccetmelerini engellemek ya da onları zelil ve perişan etmek amacıyla oraya saldırıp yıkmak istedi. Büyük bir orduyla birlikte bu hedef için Mekke'ye yöneldi. Yanında da karşısındakileri daha çok ürkütmek ve kalplere korku salmak için bir tane ya da birçok fil götürdü. Mekke yakınlarındaki el-Muğammes denilen yere gelinceye kadar karşılaştığı kim varsa mağlup ederek ilerledi. Ardından Mekke ehline, kendisinin onlarla savaşmak için gelmediğini, aslında Ka'be'yi yıkmak için geldiğini onlara bildirmesi için birini gönderdi. Onlar da ondan (Habeşli komutandan) korkup onun ne yaptığını seyretmek için dağ başlarına çekildiler. İkinci günde ise Habeş ordusunda cüderi (çiçek) ve hasbe (kızamık) hastalığı yayıldı. İkrime şöyle dedi: Bu, Arap topraklarında ortaya çıkan ilk çiçek hastalığıdır. Ya'kûb b. Utbe de bildirdiği rivayette şöyle demiştir: Çiçek ve kızamık hastalığının ilk görüldüğü zaman o yıldır. Bu veba onların vücutlarına gerçekleşmesi nadir olacak bir şey yapmıştır; onların etleri parçalanıp dağılıyordu. Ordu ve komutanı dehşete kapıldılar ve kaçmak için döndüler. Habeşli (komutan) da yaralandı, eti parça parça dökülmüş; ta ki göğsü parçalanıp San'â'da ölmüştür."¹⁶⁷

¹⁶⁵ Yazır, *Hak Dini*, IV/104.

¹⁶⁶ Muhammed Abduh, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, Yay, hazırlayan, Muhammed İmâra, Beyrût, Dâru's-Şurûk, 1414/1993, V/503.

¹⁶⁷ Abduh, a.e.g., V/504.

Muhammed Abduh, yukarıdaki rivayeti aktardıktan sonra, “rivayetlerin ittifak ettiği ve inanılması sahih olan da budur” diye vurgulamıştır. O ilgili sureyi açıklarken Ka’be’yi yıkmak için gelen ordunun cüderi veya hasebe hastalığına nasıl yakalandığını şöyle ifade eder: Adı geçen hastalık yani kızamık ve çiçek hastalığı, Allah’ın bir rüzgâr vasıtasıyla gönderdiği “tayır”¹⁶⁸ yani uçan büyük bir topluluk tarafından atılan kuru taşlar sebebiyle ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte bu uçan topluluğun sinek ya da sivrisinek türünden canlılar olduğunu, zikredilen taşların da bazı hastalıklara sebep olabilecek mikroplar olma ihtimali olduğunu iddia etmiştir.¹⁶⁹ Abduh’un konuyla ilgili kanaati, açıklamalarından anlaşıldığına göre ordunun maruz kaldığı kızamık veya çiçek hastalığı, taşlar atılmaksızın değil aksine bu taşların isabet etmesinden sonra meydana geldiği yöndedir.

Hamdi Yazır, Muhammed Abduh’un görüşlerinde iyi niyetli olduğunu, Batı’nın sultasına maruz kalarak günden güne ezilen İslam ümmetini aydınlatmak için çalıştığını beyan ettikten sonra,¹⁷⁰ Fil olayı ile ilgili aşırı tevile gitmesinden dolayı düştüğü bazı hataları için hatırlatmalarda bulunmak amacıyla ona karşı görüşlerini izah etmiştir. Yazır, öncelikle konuyla ilgili mütevatir olan rivayetleri ayrı ayrı ele alıp değerlendirdikten sonra, Abduh’un yukarıda zikri geçen “üzerinde ittifak edilmiştir” dediği rivayetin üzerine durmuştur. Ona göre, öncelikle zikredilen rivayete ne Ebrehe’nin ne de Abdülmuttalip’in isimlerinin geçmediği bu ifade, eksik olmakla birlikte mütevatirdir. Ancak mütevatir sadedinde gösterilen bazı ilave kısımlarına gelince, bu da “İkinci gün ise Habeş askeri içinde çiçek hastalığı ve kızamık yayılıverdi” kısmıdır. Yazır, bu olayın ikinci gün olmasına ittifak etmekle birlikte bu ifade şeklinin Abduh’un kendi koyduğunu ve buna mütevatir denilmesini de bir yalan olacağını ifade etmiştir.

Yazır’a göre gerek kaynaklarda gerek dillerde mütevatir olan, ancak Kur’an’ın bize bildirdiği yönüyle kuşlar vasıtasıyla taşlanarak helak olduklarıdır. Yazır, Abduh’un nedense bu muazzam olayın mütevatir olduğu veçhiyle olağandışı bir olay olduğunu ifade etmek istemediğini, bir kısım kuşlara mercimek, fındık kadar,

¹⁶⁸ Abduh, *el-A‘mâlu‘l-Kâmile* eserinde Tayr kelimesinin, büyük ve küçük, görünen ve görünmeyen havada uçan her şey diye tarif etmiştir.

¹⁶⁹ Abduh, a.e.g., V/505.

¹⁷⁰ Yazır, *Hak Dini*, VIII/475.

tavşan ve benzeri hayvanları pençesiyle havaya kaldıran kartal gibi kuşlara da istediği taşlar attıracak kadar hiçbir gücün olmadığını, sanki gökten taş yağdığı hadisesinin hiç görülmemiş gibi zanna düşürecek derecede bir tevile gitmesini eleştiriye tabi tutmuş ve bu kadar büyük bir olayı normal gibi göstermesini bir fevkaladelik olduğunu söylemiştir.¹⁷¹

Yazır, Abduh'un kendi görüşlerinin tevatür sözlerin arasında bir şekilde yerleştirdiğini kendi rivayetinden delil getirerek şöyle değerlendirmiştir: “İkrime demiştir ki, bu Arap beldelerinde ilk ortaya çıkan çiçek hastalığıdır. Yakub b. Utbe de verdiği haberde demiştir ki: Arap beldelerinde kızamığın ve çiçek hastalığının ilk görüldüğü o senedir.” Bu haberlerden hareketle Yazır, Abduh'un ordu içerisinde ikinci gün kızamık ve çiçek hastalığı yayıldı görüşünü yukarıdaki iki sözden istidlal etmek suretiyle kendi fikrini söylediğini, oysaki zikri geçen rivayetlerin görüldüğü yönüyle öncelikle mütevatir olmayıp konuyla ilgili rivayetler içerisinde birer zayıf haberler olduğunu ifade etmiştir. Yine Abduh'un bu haberlerin rivayet olunduğu şekliyle söylemediğini, bunların her birinin kendi amacını açıklayan bazı canlı fıkralarını almadan birbirine uydurarak naklettiği, hakikatte bunların birbirlerini destekleyen rivayetler olmadığını zikretmiş¹⁷² ve şöyle devam etmiştir. “Gördük ki İkrime kuşları ve attıkları taşları söylemekle beraber, o taşlar kime isabet ettiyse çiçek hastalığı çıkarttığını ve bunun ilk görülen çiçek hastalığı olduğunu söylemiştir. İkinci günü taşlar atılır atılmaz çiçek hastalığını ortaya çıkıp intişar edivermesi ise ayrıca bir garipliktir. Bunu söylemek başka, sadece orduda çiçek hastalığı salgını oluverdi demek yine başkadır. Zira böyle bir salgının ortaya çıkması için mikropların hayli gün evvel faaliyete geçmiş bulunması lazımdır.”¹⁷³

Yazır, Abduh'un zikredilen süreden çiçek ve kızamık hastalığının Allah'ın rüzgâr ile göndereceği kuşlardan büyük topluluklar aracılığıyla ordunun bireyleri üzerine düşen kuru taşlardan ortaya çıkması şeklinde anlam çıkartmasını da eleştiriye tabi tutmuştur. Ona göre bu surede böyle bir beyan olmadığı için bu tür çıkarımlar apaçık bir tahriftir. Bununla birlikte surede bir fırtına belli olmuştur. Ancak onunla ilgili herhangi bir açıklama yer almadığı gibi kuşların gönderilmesi de rüzgâra

¹⁷¹ Yazır, *Hak Dini*, IV/471.

¹⁷² Yazır, *Hak Dini*, IV/471.

¹⁷³ Yazır, *Hak Dini*, IX/472.

dayanıyor şeklinde bir bilgiye yer verilmemiştir. Aynı şekilde gelen kuşlarda Allah'tan aldıkları bir ilham üzerine nerdeyse uçar uçar gelirler, fakat onların ne tür bir ilham ve his aldıkları bizim için belirlemesi mümkün olmayan bir şeydir.¹⁷⁴

Hami Yazır, Muhammed Abduh'un fil suresiyle ilgili görüşlerini tenkit ettikten sonra Peygamberimizin en parlak mucizelerinden biri olan ayın yarılması (İnşikâku'l Kamer) ile ilgili İbn Sînâ'nın görüşlerini de eleştiriye tabi tutmuştur. İnşikâku'l Kamer olayı Kur'an-ı Kerimde Mekkelilerin Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bir mucize göstermesi talebinde bulunmaları üzerine, kıyametin yaklaştığını bildiren¹⁷⁵ kamer süresinin birinci ayetinde geçmektedir. Bu ayeti tefsir ederken bir kısım müfessirler, Kur'an'da bu olayın gerçekten vuku bulduğunu (ayın ikiye yarıldığı) ifade eden zahiri manada anlamışlar ve ayette geçtiği gibi gerçek manada ayın ikiye yarıldığı kanaatindedirler. Yine Taberi, Zemahşeri ve Razi gibi bir kısım âlimlere göre bu ayet Mekke'de gerçekleşmiş olan bir mucizeyi haber vermişken Hasan-ı Basri ve Ata b. Rebah'tan nakledilen rivayete göre ise ayet ayın geçmişte değil, gelecek zamanda yarılabacağı ifade edilmiştir.¹⁷⁶

İbn Sînâ'nın konuyla ilgili görüşlerine gelince, doğrudan İnşikâku'l Kamer özelinde olmayıp onun fizik kanunları etrafında Ay gibi bir takım gök cisimleriyle ilgili yaptığı açıklamalarından anlaşılmaktadır. Hamdi Yazır, tefsirinde konuyla ilgili rivayetleri, din âlimlerinin görüşlerini Kur'an'ın ruhuna uygun bir şekilde uzun uzun değindikten sonra, filozofun görüşlerini aynı şekilde fizik kanunları çerçevesinde cevaplayarak itirazda bulunmuştur. İbn Sînâ konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde beyan etmiştir: “İlk olarak şunu söyleyelim ki kendinde doğası bakımından doğrusal hareket etmenin ilkesi bulunmayan cismin yarıp dağılma özelliği yoktur. Bu böyledir, çünkü yarıma, ancak bir istikamet üzerindeki parçaların hareketiyle yada nüfuz eden yarıcı bir şeyin yönlerinin istikametlerinden oluşan bileşiğin hareketiyle, özetle yarıma yönlerinin hareketiyle mümkün olur. Yarıp dağılan her cisimde bir doğrusal eğilim ilkesi vardır. Kendisinde doğrusal eğilimin ilkesi bulunmayan cisim

¹⁷⁴ Yazır, *Hak Dini*, IX/476.

¹⁷⁵ el-Kamer, 54/1

¹⁷⁶ İlyas Çelebi, “İnşikâku'l-Kamer”, *DİA*, XXII/344.

ise yarılıp dağılmayı kabul etmez. Öyle ise kendinde yalnızca dairesel eğilimin ilkesi bulunan, yönleri sınırlanmış cisim yarılıp dağılmayı kabul etmez.”¹⁷⁷

İbn Sînâ'nın yukarıdaki ifadelerinden anlaşılmaktadır ki bir cismin yarılması ancak kendisinde doğrusal bir hareketin bulunduğu takdirde mümkün olup dairesel harekete eğilimi bulunan cisimlerin ise yarılıp dağılmayı kabul etmeleri söz konusu değildir. Bu görüş de bir bilimsel teori şeklinde sunulmuştur.

Yazır'a göre, cisimlerin yarılmayı kabul etmeme tezi, gerçekte bir delil ile ispat edilmiş değildir. Ancak doğasında doğrusal bir harekete ilke olabilecek bir meyil bulunmadığını kabul eden bir önermeye isnat edilmiştir. Şayet bu önermede yıldızlar da ilave edilirse eksi Batlamyus'un astronomiye dair nazariyesinin etkisi bulunmasının da söylemesi yerinde olacaktır.¹⁷⁸ Bununla birlikte eğer gök cisimlerinden herhangi bir cisimde dairesel hareket prensibi olan meyil kabul edildikten sonra doğrusal hareket prensibi olan meylin kabulünün imkânsızlık iddiası bir çelişki gibi görülmüştür. Ona göre doğrusal veya dairesel olmak, hareket kavramının sıfatıyla alakalı bir durum olup cevheriyle ilgili bir durum değildir. Herhangi birinin oluş imkânı söz konusu olduğu bir yerde diğerrinin de olma imkânı söz konusudur. Bu hareketlerin birine engel olan durumun, bizzat hareketin kendisinden değil dıştan gelen bir maniden kaynaklandığını düşünmek gerekir. Filozofların da yıldızları hareket ettirebilmek amacıyla yörüngelerle birlikte maddesiz cisimlerden addetmeleri doğru değildir. Çünkü o cisimler de yeryüzü gibi madde olan cisimlerden meydana getirilmiştir. Bu nedenle söz konusu cisimler oluşum ve bozulmayı kabul ederler. Bu durum gönümüzde fen ve felsefi anlayışlara uygundur.¹⁷⁹

Yazır, ayın ayrılmasının gelecekte değil geçmişte meydana geldiğini günümüzde kabul edilen, yerin güneşten, ayın da yerden ayrıldığı görüşünü naklederek fen ve felsefi açıklamaların da aslında bunu desteklediğini ifade etmiştir. Yine fen ilmi ayın bir gök cismi olduğunu kabul etmediği gibi ayrılabilme kabiliyetini de inkâr etmez. Ancak ayrılabilmesi için sebep olan bir gücün belirleme

¹⁷⁷ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ Semâ ve Âlem*, Çev. Harun Kuşlu-Muhittin Macit, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2010, s. 28-29.

¹⁷⁸ Yazır, *Hak Dini*, VII/340.

¹⁷⁹ Yazır, *Hak Dini*, VII/341.

konusu bir mesele olmuştur. Burada söz konusu olan müessir Allah'ın kudret ve iradesidir.¹⁸⁰

2.4. MANTIKSAL POZİTİVİZM ELEŞTİRİSİ

Mantıksal pozitivism, Moritz Schlick başta olmak üzere Rudolf Carnap ve Otto Neurath gibi bir takım bilim adamları tarafından 1920 yılının başlarında Viyana Çevresi'in oluşturulmasıyla temelini atmıştır. Bu akım, Berlinde Hans Reichenbach ile birlikte bazı düşünürler tarafından rağbet görerek desteklenmiş ve 1930'ların sonuna doğru Chicago'ya taşınmıştır. Aynı şekilde bu düşünce akımı 1940 yılında son bulmasıyla beraber bir kısım İngiliz analitik filozoflarının dolaylı tesirleriyle varlığını sürdürmüştür.¹⁸¹

Mantıksal pozitivism'e göre en açık bilgi duyu bilgisidir. Dolayısıyla duyu tecrübesiyle doğrudan alakası olmayan kavramlar gözlem verilerine indirgenmek zorundadır. Bu nedenle deney ve gözlemle elde edilmeyen, olgular dünyasında karşılığı bulunmayan her türlü metafiziksel kavram anlamsız olup reddedilmiştir. Bu akıma göre deney ve gözlem yöntemi, doğruluğun asıl kaynağı kabul edilmiştir. Bu sebeple fizik ötesi problemler sözde problem olarak kalmıştır. Bunlar karmaşık olduklarından dolayı çözümlenemez olmayıp aksine çözümlenecek bir şey olmadıkları için böyledirler. Çünkü bu tür problemler olgusal gerçeklik bakımından herhangi bir içeriğe sahip olmayıp sadece soru formunda kalmışlardır. Mantıksal pozitivistlere göre bilim sadece önermelerin doğru yada yanlış olduğunu belirleyecek, felsefe de mantıksal çözümlene yoluyla bilimsel incelemeler için anlam ifade edip etmediğini tespit edecektir.¹⁸²

Hamdi Yazır, hatalardan sakınmak için pozitif düşünmenin iyi olduğu, açık ve gizli olan her türlü tehlikelerden korunmak için gerekli olan son yolun da müspet düşünme olduğunu ifade ettikten sonra Pozitivistlerin fazla müspetçiliklerinden dolayı görmedikleri şeylere inanmadıklarını eleştiriye tabi tutmuştur. Ona göre pozitivistlik aşırı müspetçiliğin bağnazlığıdır ki onlar gözleriyle müşahade ettiklerine inanırlar ve müşahade alanı dışındakileri şeyleri inkâr ederler. Hâlbuki hayattan amaç

¹⁸⁰ Yazır, *Hak Dini*, VII/341.

¹⁸¹ Kutluer, a.g.m., XXXIV/336.

¹⁸² Chalmers, a.g.e., s. 33- 46; Maggee, a.g.e., s. 200.

görünenlerle tıkanıp kalmak değildir. Aksine devam etmek ve hatalardan uzaklaşım Allah'ın muradına ulaşmaktır. Bu amaca ancak görünmeyen yollarla ulaşılabilir. Yine asıl tehlikeler de görünmeyen yönlerden gelenlerdir. Dolayısıyla her zaman görününe saplanıp kalmak suretiyle onun ötesini göremeyip yok saymak ve kabul etmemek müspetçilik değildir. Bu durum ancak olumsuz bir inatçılıktan ibarettir. Bunun için pozitivist akımı her zaman kabul etmemeyi ve yok saymayı ispat olarak görmüş, haberleri ve olağanüstü şeyleri inkâr etmişler.¹⁸³

Yazır, Mantıksal Pozitivizmin “en açık bilgi duyu bilgisidir, dolayısıyla deney ve gözlemlerle elde edilmeyen, olgular dünyasında karşılığı bulunmayan her türlü metafiziksel kavramlar anlamsız olup reddedilir” düşüncesini, olaylarla ilgili bilgi edinmek için sadece basit ve değersiz olan tatma, kokulama ve dokunma duyularıyla yetinilmediği gibi sadece görme duyusuyla da yetinilmemesini, bunlarla birlikte olayları iyi kavrayabilmek için işitme, akıl ve iç duyularının da büyük payı olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁴

Ona göre, âlemde ne varsa baş gözleriyle görmek isteyenler çok az şeyleri görebilmişler. Herhangi bir şahısın gördüklerinden dolayı işitilenleri kabul etmemesi doğru olmadığı gibi aklını ve şuurunu teleskop veya mikroskopla araması da imkânsızdır. Âlemdeki mikroskopla müşahedesi mümkün olmayan nesnelere yok sayıp reddedenlerin öncelikle kendi akıllarını reddetmeleri lazım gelir. Atom ve zerrelere fen ehline gösteren de ne teleskopla ne de mikroskopla göstermiştir. Şuana kadar Allah'ı teleskopla aramaya kalkışıp bulamadım diye reddeden hiçbir akıl sahibi de ortaya çıkmamıştır.¹⁸⁵

Yazır'a göre ister denemek olsun ister görmek olsun bu duyular insan ve ilim için en yakın bir yoldur. Ancak deneyin bize gösterdiği gerçek, bizim görerek kavrayabildiklerimizden ibaret olmadığı gibi gördüklerimizi kanıtlamak için görmediklerimizi yok sayıp reddetmek de deneycilik değildir. Bu durum akıl ve tecrübeye asla uygun olamayan bir olumsuzluktur. Hiçbir akıl, tecrübe ve gözlem “görülen, tekrar tekrar denenen sınırın ilerisi yoktur, burada dur bekle” dememiştir.

¹⁸³ Yazır, *Hak Dini*, VIII/322.

¹⁸⁴ Yazır, *Hak Dini*, VIII/323.

¹⁸⁵ Yazır, “İlhâd Ne Büyük Cehalettir”, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Kadar Makaleler*, s. 299.

Aksine bütün denemelerden elde edilen net bir hüküm vardır o da: Duyup gördüklerinizin ilerisi ve ötesi vardır hükmüdür. Buda yürümeyi ve yolda giderken görmediğiniz gerçeklerle karşı karşıya kalacağınızı düşünerek devam etmenizi göstermektedir.¹⁸⁶

Yazır, bakmakla görmenin aynı şeyler olmadığını, bazı kalplerin hakkı anlamaları için ufak bir iltifatın yeterli olup küçük olaylardan daha büyük kanunları keşfetme kabiliyetinin olduğunu, bunun zıddına kimi insanların kalplerinde bulunan şüphe ve inkârdan dolayı binlerce olayların tecrübe alanında yuvarlanıp hiçbirinden ibret alamadan yakini bilgiye ulaşamadıklarını söylemiştir. Ona göre çatlak bir gözlükle düzgün ve püsürsüz bir manzaraya bakıp göremediği gibi inkâr ve şüpheyile dolu olan bozuk bir kalpla da hakikati kavrayıp anlamakta imkânsızdır. İlim ehli olan kişiler herhangi bir hakikatin zayi olmaması endişesiyle senelerce çalışırlar. Ancak ilmi yeteneği olmayan kişiler ise binlerce hakikati göz ardı edip nefsanî arzularına ulaşmayı bir maharet sayarlar.¹⁸⁷

Hamdi Yazır her şeyi akıl vasıtasıyla bilinebileceğini ve basit bir yargıyla her şeyin mubah olmasını öne sürenlere itiraz ederek her şeyin akılla bilinemeyeceğini, bazı şeylerin ancak nas ile vakıf olunabileceğini ifade etmiştir. Ona göre şayet ilgili konular akılla kavranabilseydi kimi insanlar her şeyi haram kılardı. Kimileri her şeyi mubah sayardı ve kimileri de bu hükümler karşısında şaşırıp kalırdı. Nasıl ki bu durumlar gerçekleşmiş ve gerçekleşmektedir. Burada şunu belirtmek lazım ki söz konusu serbestlik insanlar, insan için yaratılmış ve birbirlerine mubah sayılmış değildir. Tersine bu serbestlik durumu insanlar için eşit kılınmıştır. Dolayısıyla insanların birbirine karşı canları ve malları mubah kılınmamıştır. Bunun ötesinde bir insanın kendi canını ve ırzını kendi isteklerine göre kullanmasına da müsaade edilmemiştir. İnsanlar kendi istekleri için değil, Allah'a kulluk için yaratılmıştır. Sonuç itibariyle bir kimsenin hayat ve hürriyet hakkına başkasının saldırma yetkisi yoktur. Bulara Allah'ında hakkı olduğu için buna aykırı davrananlar büyük günah işleyenlerden sayılmıştır.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Yazır, *Hak Dini*, VIII/323.

¹⁸⁷ Yazır, "İlhâd Ne Büyük Cehalettir", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Kadar Makaleler*, s. 298.

¹⁸⁸ Yazır, *Hak Dini*, I/250.

Hamdi Yazır, aklın dinî konuları anlama hususunda büyük bir önem arz ettiğini, marifatullahın subutu ve ahiretin imkânı gibi mevzuların imkânını anlayabilmek için kaçınılmaz bir bilgi vasıtası olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre akıl ve felsefe imanla ilgili hususlarda yani tevhit ve marifatullahı kapsayan alanlarda dinin bir muarızı değil aksine onun destekleyicisi konumunda yer almaktadır. Bunların yanı sıra ahiretle ilgili bazı konular vardır ki aklın nakil olmadan bizzat ispata kalkışması mümkün değildir. Şayet akıl kendi muhakemesiyle söz konusu hususları değerlendirmeye kalkıştırsa bunun sonucunda birçok doğru haberi te'vil etmek zorunda kalır. Böyle bir tahakküme kalkışmaya hiç hakkı da bulunmamaktadır.¹⁸⁹

Yazır, akli tanrılaştırırcasına gereğinden daha fazla değer verenlere ve akılla metafiziksel bilgiler dâhil her şeyi onunla anlamanın mümkün olduğunu hatta akli, Hakk'ın zatını bile anlama gücüne sahip olduğunu zannedecek derecede ifrata gidenlere itirazda bulunmuştur. Ona göre kimi filozoflar aklın haktan gelen hükümlerin faili ve ilminin kaynağı addetmek saplantısına düşmüşlerdir. Bunlar nefsin afakleşme durumunu akıl ile açıklamak için fikirlerinin esasını akıl ile makul ve nefis ile nefis ötesinin akılda bir araya gelmesi temeli üzerinde kurmuşlar. Bilgi ile bilinen şeylerin birbirinden farklı olduğunu kabul etmekle birlikte, özü itibariyle birleşik olduğunu, dolayısıyla insan aklının mutlak bir şekilde Hakk'ın zatını anlamaya kadir olduğunu zannedecek kadar aşırıya gitmişler. Hâlbuki aklın hakikate ve doğruya hükmü her zaman isabetli olmadığını göz ardı etmişler.¹⁹⁰

Sonuç olarak Hamdi Yazır, akla ve duyular bilgisine büyük önem vermekle beraber bunların kendi yetki alanlarını aşmak suretiyle metafizikle ilgili olayları akıl ve mantık ilkelerine göre değerlendirmeye tabi tutup bunların söz konusu ilkeler bakımından olgular dünyasında karşılığı olmadığı gerekçesiyle reddetmelerini asla kabul görmemiş ve şiddetle karşı çıkmıştır. Felsefe ve mantık ilimlerine yeterince vakıf olan Hamdi Yazır, İslam inanç esaslarını zedeleyecek kadar haddi aşanların ahiretle ilgili kavramları tahlil ederken semavi kitapların getirdiği bilgileri hesaba

¹⁸⁹ Yazır, "Hazret-i Muhammed Aleyhisselam'ın Dini İslam", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Kadar Makaleler*, s. 258-259.

¹⁹⁰ Yazır, *Hak Dini*, IV/485.

katmadan salt akılcı bir tavır sergilemelerine karşı, kendi sistemleri çerçevesinde uzun uzun açıklamalar yaparak onların inkârcı yönlerini çürütmeye çalışmıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişip cumhuriyetin ilk dönemini idrak eden, İslamî bilimlerin yanı sıra felsefe, mantık, edebiyat gibi farklı bilim alanlarında da emeği geçen büyük mütefekkir Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, birbirinden kıymetli birçok eser telif etmiş yaşamı boyunca İslam Dini uğruna her türlü mücadeleyi esirgememiştir.

Hamdi Yazır, hayatının son yıllarında kaleme aldığı “Hak Dini Kur’ân Dili” isimli tefsirinde inançla ilgili konulara genişçe yer vermiş ve onları destekleme amacıyla felsefeye yönelerek bu konularda felsefenin gerekliliğine işaret etmiştir. Bununla birlikte Pozitivizm, Materyalizm, gibi bazı akımların inanç esaslarımızı zedelemek niyetiyle ortaya attıkları inkârcı fikirlerine karşı çıkmış ve şiddetle reddetmiştir.

Araştırmamızda Pozitivizmin düşünceleri ve ana fikirlerine de genişçe yer verilmiştir. Onlara göre bilimsel bilgi tek geçerli bilgidir. Bilgilerin mümkün olan tek nesnesi de olgulardır. Dolayısıyla metafizik ve teolojik bilgilerin dış dünyada olgusal karşılığı bulunmadığı için spekülasyonlardan ibaret sayılmıştır. Bununla beraber pozitivizmin bir kolu olan evrimci pozitivistlere göre bütün canlılar ortak bir atadan esas olarak doğal seçim yoluyla türemiştir. Aynı şekilde canlılarda görülen olağanüstülükler yaşamlarını devam ettirebilmek için sahip oldukları maharet ve organları kudret sahibi bir yaratıcı tarafında programlanmış değil, uzun zaman sürecinde devam eden mücadele sonucunda kendiliğinden meydana gelmiştir.

Pozitivizmin yanı sıra kâinatta hayat dâhil her şeyi hareketlerin değişmesine ve intikaline bağlayan mekanik kâinat tasavvuru ile hissî mucizeleri ister inkâr edip karşı çıkanlar olsun ister aşırı tevil yapmak suretiyle inkâra kalkışanlar olsun bunların mucize ile ilgili görüşlerini ele aldık. Adı geçen akımların görüşleriyle Hamdi Yazır'ın onlara karşı cevap olarak kullandığı dinî delillerini bir araya getirip değerlendirme neticesinde şu sonuca varmış olduk.

İslam Dininin temelini oluşturan İnanç Esasları, bazı inkârcı gruplar tarafından bilgi değeri taşıyama gereğiyle spekülasyonlardan ibaret

sayılmıştır. Hamdi Yazır, söz konusu gruplara karşı geliştirdiği dinî argümanlarıyla İslam İnanç Esaslarını savunmuş ve onların ifratçı görüşlerini çürütmeye çalışmıştır.

Bununla birlikte birtakım çevre kültürlerin etkisi ile beraber, İslam düşüncesinde yerini bulan, kimi dinî ilkelerle ilgili inkârcı grupların görüşlerine haklılık payı kazandıracak kadar aşırı teville giden bir kısım Müslüman âlimler de ortaya çıkmıştır. Hamdi Yazır İslam Esaslarını koruma amacıyla geliştirdiği dinî delilleri sayesinde sözü edilen Müslüman âlimlerin mucizelerle ilgili aşırı görüşlerine karşı çıkıp doğru bir tevil olmadığını savunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

Abduh Muhammed, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, Yay, haz. Muhammed İmâra, Beyrût, Dâru'ş-Şurûk,1414/1993.

Abdülbâki Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-kur'an*, Darü'l-İhâu't türasi'l Arabî, Beyrut ty.

Abdülcebbar Kadi, *el-Muğni fi ebvâbi'tevhid*, IV/197-217.

Akbulut Şemseddin, *Darwin Ve Evrim Teorisi*, Yeni Asya Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 1982.

Aldağ Talat, *Evren Evrim Ve İnsan*, Dizi Baskı Cilt, Altunarı Ofset Ltd. Şti, Konya 1999.

Bayrakatar Mehmet, "Tekâmül Nazariyesi", *DİA*, XL/337-339, İstanbul 2011.

Bilmen Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelam*, Fethi Demir Matbaası, İstanbul 1955.

Bilmen Ömer Nasuhi, *Mûlahhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslamiyye*, Cevat Şen Kitabevi, İstanbul 1962.

Bolay Süleyman Hayrı, *Felsefe Doktrinleri Ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yayınları, 10. Baskı, Ankara 2009.

Bulut Halil İbrahim, "Mucize", *DİA*, XXX/352-356, İstanbul 2005.

Bulut Halil İbrahim, *Nübüvvetin İspatında Mucize*, Araştırma Yayınları, Ankara 2016.

Bulut Halil İbrahim, *Kur'ân Işığında Mucize ve Peygamber*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2003.

Chalmers A, *Bilim Dedikleri*, çev. Hüsamettin Arslan, Vadi Yayınları, Ankara 1990.

Comte Auguste, *Pozitif Felsefe Dersleri*, çev. Erkan Ataçay, BilgeSu Yayınevi, Ankara 2015.

Comte Auguste, *Pozitif Felsefe Kursları*, çev. Erkan Ataçay, Sosyal Yayınevi, İstanbul 2001.

Comte Auguste, *Pozitivizm İlmihali*, çev. Peyami Erman, MEB, İstanbul 1986.

Coşkun İbrahim *Ateizm Ve İslam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

Coşkun İbrahim, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Pozitivizme Karşı Dini Argümanları*, Diyanet İlmî Dergi, cilt, 51. Sayı, 3. Temmuz-Ağustos-Eylül 2015, s. 215.

Çelebi İlyas, “İnşikâku’l-Kamer”, *DİA*, XXII/343-345, İstanbul 2000.

Darwin Charles, *İnsanın Türeyişi*, Onur yayınları, çev, Öner Ünal, 4. Bsk, Ankara 1980.

Dursunoğlu İsmail “Sosyal Darwinizm” Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016.

Gökberk Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1966.

Gölcük Şerafettin, **Toprak Süleyman**, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, Tekin Kitabevi, 7. Baskı, Konya 2012.

Hançerlioğlu Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

Hekimoğlu Örs, H. Birsen, *Modern Siyasi İdeolojiler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 7.Bsk, İstanbul, 2014.

İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*,md. Acz,c, Daru Sadır, Beyrut ty,

İbn Sînâ,*Kitâbu’ş-Şifâ Semâ ve Âlem*, Çev. Harun Kuşlu-Muhittin Macit, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2010.

Janet P. -G. Seailles, *Metalib ve Mezahib*, çev. Elmalılı Hamdi Yazır, Eser Neşriyat, İstanbul 1978, Dibâce,.

Korlaelçi Murtaza *Türkiye’ye Pozitivizmin Girişi*, Kadim yayınları, 4. Baskı, Ankara 2018.

Kutluer İlhan, *Determinizm*, *DİA*, IX/ 215-220, İstanbul 1994.

Kutluer İlhan, *Pozitivizm*, *DİA*, XXXIV/ 335-339,İstanbul 2017.

Maggee Bryan, *Yeni Düşün Adamları*, çev. Artun Ünal, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.

Matüridi Ebû Mansûr, *Kitâbü’t-tevhid Tercümesi*, trc, Bekir Toplaloğlu, İsam yayınları, Ankara 2009.

Paksüt Fatma, *Merhum Dayım Hamdi Yazır*, Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, s.2, TDV, Yayınları Ankara 1991.

Pyotr A. Kropotkin, *Evrimin Bir Faktörü Karşılıklı Yardımlaşma*, çev. Işık Ergüden-Deniz Güneri, Kaos Yayınları, İstanbul 2001.

Sabri Mustafa, *İnsan ve Kader*, Çev. İsa Doğan, Kültür Basın Yayın Bitliği, İstanbul 1989.

Sabri Mustafa, *Mevkıfu’l Akl ve’l İlm ve’l Alem min Rabbi’l Alemin ve İbadihi’l Murselin*, Daru’l İhyai’t- Turasi’l Arabi, Beyrut 1921.

Sena Cemil Meşhur Filozoflar, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1954.

Sena Cemil, *Filozoflar Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1974.

Skirbekk Gunnar, Gilje, Nils, *Felsefe Tarihi*, çev. Ermah Akbaş, Şule Mutlu, KCSİT yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 441.

Tezkan Yılmaz-Taşar, M. Murat, *Dünden Bugüne Jeopoliti: Dünya ve Türkiye*, Ülke Yayınları, İstanbul 2013.

Topaloğlu Bekir, *Matüridiyye Akaidi*, 17. Bsk, İFAN Yayınları, İstanbul 2017.

Ural Şafak, *Pozitivist Felsefe Bilimde ve Felsefede Doğrulama*, Remzi Yayınevi, İstanbul, 1986.

Ünalın Öner, *Darwin Ne Yaptı*, Saypa Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1996.

Weber Alfred *Felsefe Tarihi*, çev. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınları, 5. Bsk., İstanbul 1993.

Yavuz Yusuf Şevki, “Haber”, *DİA*, XIV/348- 349. İstanbul 1996.

Yavuz Yusuf Şevki, “Elmalılı Hamdi Yazır”, *DİA*, II/ 57- 62, İstanbul 1995.

Yazır Elmalılı M. Hamdi, “İslamiyetle Mdeniyet-i Cedide Birleşebilir mi?” Beyanü'l Hak, sayı: 20, 23 Muharrem 1327.

Yazır Elmalılı M. Hamdi, “Müslümanlık Mani’-i Terakkî Diğil, Zâmini Terakkîdir”, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Kadar Makaleler*, haz. A. Cüneyd Köksal; Murat Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2011.

Yazır Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Umut Matbaası, İstanbul 1992.

Yazır Elmalılı M. Hamdi, *İlhad Ne Büyük Cehalettir, Meşrutiyetten Cumhuriyete Kadar Makaleler*, haz. A. Cüneyd Köksal; Murat Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2011.

Yazır Elmalılı M. Hamdi, *Hazret-i Muhammed Aleyhisselam'ın Dini İslam, Meşrutiyetten Cumhuriyete Kadar Makaleler*, haz. A. Cüneyd Köksal; Murat Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2011.

Zebîdî Murteza, *Tâcü'l-Arûs*, Acz md, Hayriye Matbaası, Mısır 1306.